मोक्षदानीं स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हें शास्त्र । इतुलालें दुर्जीं सूत्र । उभारलें ॥ ज्ञा. १८-१४३६

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या मताप्रमाणे गीतेत कर्म, उपासना व ज्ञान या तिन्ही मार्गांची जरी चर्चा असली, तरी गीताशास्त्र हे मुख्यतः ज्ञानप्रधान असून जीवाला अपेक्षणीय असलेल्या मोक्षाची प्राप्ती करून देण्याच्या बाबतीत ते स्वतंत्र आहे. या अध्यायात सांख्यशास्त्राचा अभिप्राय सांगून बुद्धियोगही भगवंतांनी थोडक्यात सांगितला आहे. त्याचा अनुवाद ज्ञानदेवांनी कसा केला आहे, हे आपण पाहू.

रणक्षेत्रावर आपल्यासमोर उभा असलेला सर्व आप्तसमुदाय पाहून अर्जुनाच्या ठिकाणी अनिवार शोक व करुणा उत्पन्न होऊन चिखलात रुतलेल्या राजहंसाप्रमाणे त्याची स्थिती झाली. ती पाहून, त्याला त्या महामोहातून सोडविण्याकरिता भगवंतांनी उपदेश करण्यास या अध्यायात सुरुवात केली आहे. (१-५) प्रथमतः अर्जुनाला त्याच्या शौर्य, सामर्थ्य व पराक्रम या गुणांची आठवण करून देऊन 'सांप्रतच्या प्रसंगी निशःस्त्र होणे हे षंढासारखे आहे, यामुळे तुझी असलेली प्रतिष्ठा तर जाईलच; परंतु ज्या इहपरलोकांची तुला काळजी लागली आहे, ते दोन्ही लोक तुला अंतरतील' असे सांगितले (६-२७). तरी देखील अर्जुन देवालाच उलट शिकवतांना दिसतो. 'देवा, हे युद्ध नाही, हे मोठे पातक घडत आहे. इष्टमित्र, सोयरे, भीष्म-द्रोणांसारखे पूज्य गुरुजन यांचा वध माझ्याहातून होत आहे. छे ! असले पाप करण्यापेक्षा भीक मागितलेली बरी !' (२८-४६). असे म्हणून त्याने देवाकडे पाहिले, तेव्हा देवाला आपले म्हणणे पटत नाही असे त्याला दिसले. या वेळी मात्र अधिक कांही न बोलता आपला देवाच्या ठिकाणी असलेला अनन्य भाव प्रकट करून तो देवाला शरण गेला व 'मला तर माझे हित कळत नाही, तूच मला योग्य व धर्म्य काय आहे ते सांग,' असे विनवून म्हणाला. (४७-६३). देव जणू काय शरणागतीची वाटच पाहात होते. ज्ञानदेवांनी मोठे सुंदर रूपक करून मोहरूपी सर्पदंश झालेल्या अर्जुनाच्या मदतीला, ज्याच्या नुसत्या दृष्टिक्षेपातच, ते विष उतरविण्याचे सामर्थ्य आहे, असे भगवानरूपी गारुडी कसे धावले याचे वर्णन केले आहे. (६४-८०). अध्यात्माच्या बैठकीवरून केलेल्या उपदेशास येथूनच सुरुवात झाली आहे. येथपर्यंतचे देवाचे बोलणे वरवरच्या उपचाराप्रमाणे होते, परंतु सद्वैद्य जसा असाध्य रोग असला, म्हणजे खोलवर जाऊन निदान करतो व दिव्यौषधाची योजना करतो, तसे अर्जुनाच्या 'मी लढणार नाही, मला पाप लागेल,' या म्हणण्याचे खोलवर जाऊन निदान करून यापुढे भगवंतांनी उपदेश केला आहे (८१-९०). सुरुवातीसच अर्जुनाच्या डोळ्यांवर असलेली झापड घालविण्याकरिता मात्रेचे चांगले दोन वळसे दिले आहेत. 'मी मारले तरच हे मरतील' या अर्जुनाच्या घमेंडीवर प्रहार करून 'या जगाचा सर्वशक्तिमान्, समर्थ असा ईश्वर चालक असून, त्याच्या संकल्पाप्रमाणे सर्व सृष्टीच्या उत्पत्तिनाशांचा क्रम अव्याहतपणे चालला असून तू आपल्या ठिकाणी 'यांना मी मारीन व मला पाप लागेल' अशी फुकट अहंता कां घेत आहेस ? (९१-१०२). तू भ्रांतीला वश होऊन देह व इंद्रिये यांच्यावर दृष्टि ठेवली आहेस, म्हणून तुला जन्ममृत्यू दिसतात; परंतु जे या देहाच्या व इंद्रियांच्या तडाक्यातून सुटतात, त्यांना फक्त एक आत्माच दिसतो. (१०३-१२४). आता हे खरे की, देहादि उपाधि व चैतन्य यांची सरमिसळ झाली आहे व ती वेगळी करणे कठीण आहे; पण जे संत आहेत, ते विवेकाची कास धरून या फुटक्या उपाधीतील शाश्वत, सर्वव्यापी, जन्ममरणरहित चैतन्याची ओळख करून घेतात. (१२५-१३२). कोणत्याही शस्त्राने या सर्वांच्या अंतर्यामी वसत असणाऱ्या चैतन्याचा घात करू गेले तरी होणे शक्य नाही. (१३३-१३५). शस्त्राने नाश फक्त शरीराचा होतो व शस्त्र टाकून देऊन शरीराचा नाश करण्याचे टाळले तरी आज ना उद्या ते शरीर पडणारच. नासणे हा त्याचा स्वभावच आहे. (१३६). जुनी वस्त्रे फाटली म्हणजे मनुष्य नवीन घेतो, तसे हे चैतन्याच्या ठिकाणी अनेक देह जातात व येतात. आकाशात मेघ येतात व जातात. त्याप्रमाणे या सृष्टीची मायेमुळे घडामोड झालेली दिसते. (१३७-१६८). म्हणून आत्मा अमर आहे, या दृष्टीने विचार केला काय अथवा शरीर जाणारच आहे म्हणून विचार केला काय, 'तुला शोकाला अवसर नाही, म्हणून तुला लढणे हेच श्रेयस्कर आहे.' येथपर्यंत अविनाशी आत्मा व नाशिवंत, परंतु पुनः जन्माला येणारा देह, यांचा विचार स्पष्टपणे सांगून यापुढे अर्जुनाला ज्या धर्माची काळजी

लागली होती, त्याचा विचार भगवंतांनी सांगितला आहे. (१६९-१८०). 'क्षत्रियांना या जगात युद्धासारखे दुसरे आणखी धर्म्य व उचित नाही.' 'गाईचे दूध एऱ्हवी कितीहि उत्कृष्ट असले तरी नवज्वराच्या रोग्याला दिले तर ते जसे मारक होते तसे करुणा, दया हे ब्राह्मणाचे गुण क्षत्रियाने युद्धाच्या वेळी अंगिकारले तर त्यात त्याचा संपूर्ण नाश होईल.' (१८१-१८६). बहुत पुण्य करावे त्या वेळी क्षत्रियांना असला युद्धाचा प्रसंग येतो व तू तर तो टाकून जात आहेस. पूर्वपुण्याचा नाश होऊन तुझी थोर कीर्ति यामुळे मातीत मिळणार आहे. (१८७-२१७). शिवाय हे कौरव तुला तसे मोकळे सोडणार आहेत थोडेच ! तुला धरून आणून तुझी बेअब्रू करतील. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे या तुझ्या शस्त्रसंन्यासामुळे कीर्ति जाऊन अपकीर्ति व अधर्म तुझ्या वाट्याला येणार आहेत. (२१८-२१९). यापेक्षा युद्ध केलेस तर कोणत्याही दृष्टीने बघितले तरी तुझा फायदाच आहे. लढता लढता मरण आले तर स्वर्ग मिळेल; जय मिळाला तर राज्य ठेवलेले आहेच. (२२०-२२५). म्हणून जय झाला काय किंवा अपजय झाला काय, तुझे कल्याणच आहे. ही समत्वबुद्धि ठेवून उचित अशा धर्म्ययुद्धाला पुन्हा प्रवृत्त हो व जे प्राप्त होईल ते निमूटपणे सहन करणे श्रेयस्कर आहे. त्यात पाप बिलकूल लागणार नाही. (२२६-२२९).

येथपर्यंत थोडक्यात सांख्यस्थिती सांगितली; आता वज्रकवचाप्रमाणे अभेद्य व रक्षण करणारा जो निष्काम कर्मयोग तो तुला सांगतो; असे म्हणून त्याची चर्चा करण्यास देवांनी आरंभ केला. (२३०-२३२). 'ईश्वरावाचून ज्या बुद्धीला दुसरा आधार नाही त्या अनासक्त बुद्धीने स्वधर्माचरण करण्याची हातवटी का एकदा प्राप्त झाली म्हणजे या प्रपंचाच्या उपाधीत असूनही ती उपाधि मनुष्याला बाधा करू शकत नाही. (२३३-२४२). परंतु ईश्वराला सोडून व वेदाच्या अर्थवादात सांगितलेल्या मनोहर दिसणाऱ्या स्वर्गसुखाला भुलून जे त्याच्या मागे लागणारे दुर्बुद्धि लोक या जगात आहेत, त्यांची तू संगत धरू नकोस. (२४३-२५९). वेदामध्ये अधिकारपरत्वे अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत. तुला मात्र निष्काम कर्म करणेच योग्य आहे. (२६०-२६७). ईश्वरार्पण बुद्धीने केलेले कर्म जरी दैववशात् असांग राहिले तरी ते ईश्वराच्या ठिकाणी प्रविष्ट झाले असल्यामुळे ते परिपूर्णच आहे. (२६८-२७२). अशा बुद्धीने कर्म करणे हे योगाचे सार आहे. (२७३). देह व इंद्रिये यांच्यावर तुझी बुद्धि स्थित आहे, म्हणून तिला मोह उत्पन्न झाला आहे. ती बुद्धि जेव्हा शुद्ध होईल, त्या वेळी तुला या योगस्थितीचा म्हणजे साक्षात् समाधीचा अनुभव येईल.' (२७४-२८४). समाधीचे हे अद्‌भुत वर्णन ऐकल्याबरोबर अर्जुनाच्या तोंडाला पाणी सुटले व त्याने 'या समाधिसुखाचा निरंतर अनुभव कोणी घेतला आहे का ? त्यांची स्थिती व आचरण, देवा, मला सांगाल का ?' अशी देवाला विनवणी केली. (२८५-२८९). तेथून पुढे देव समाधिस्थाची अथवा स्थितप्रज्ञांची लक्षणे सांगत आहेत. (२९०). ' देहरूपी प्रपंचाची उपाधि सोडून अंतर्यामीच्या आनंदाने जो तृप्त आहे; कोणतीही कामना ज्याला शिवत नाही; देहावर दुःखाचे कितीही प्रसंग आले तरी ज्याचे चित्त महासुखात निमग्न असते, उद्विग्न होत नाही, आपल्या आनंदाचा प्रकाश चंद्राप्रमाणे जो सर्वांना सारखा देतो, योगी लोकांनाही दुर्दम्य अशी इंद्रिये ज्याच्या स्वाधीन आहेत; अशा मला हृदयात साठविल्यामुळे रसासारख्या विषयाचीही त्याच्यापुढे मातब्बरी नाही.' (२९१-३१७). या ठिकाणी भगवंतांनी ज्यांच्या ठिकाणी मनाची चंचलता असल्यामुळे इंद्रियनिग्रह नाही त्यांना सुखलेशही मिळत नाही याचे वर्णन करून, (३१८-३३०). पूर्णतेच्या जवळ आलेल्या पुरुषांनाही इंद्रियनिग्रहाची केवढी आवश्यकता आहे याचे प्रतिपादन केले आहे. (३३१-३५०). विषयाची नुसती आठवण चित्तात राहिली तरी संपूर्ण नाशाचे ते बीज आहे; परंतु हे स्थितप्रज्ञ पुरुष सदा जागे राहिलेले असतात. (३५१-३५६). ते अनंत सुखसमुद्रात बुडी देऊन राहिल्यामुळे ऋद्धिसिद्धीसारखे ऐश्वर्यही ज्यांच्या खिजगणतीत येत नाही. (३५७-३६५). असे परमानंदाने पुष्ट झालेले पुरुष जगद्रूप बनून जगतातच वावरतात. (३६६-३६७). या बोधावर सर्व काळ असल्यामुळे देहपात व्हावयाचा प्रसंग आला तरी त्यांच्या चित्तात कोणतीही गडबड न उडता, खपली पडावी तसा त्यांचा देह न कळत पडतो. (३६८-३६९). देवाचे ते बोलणे ऐकून अर्जुनाला मनातून हर्ष झाला. त्याच्या मनात होते तेच देवाने सांगितले, असे त्यास वाटले. (३७०-३७३). आपला हा विचार देवाला अर्जुन पुढच्या अध्यायात सांगेल. (३७४-३७५).

अध्याय दुसरा : सांख्ययोग म्हणजे ॐ आत्मयोग

संजय उवाच : तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्। विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

मग संजयो म्हणे रायातें। आइकें तो पार्थु तेथें। शोकाकुल रूदनातें। करितुसे ॥ १ ॥ तें कुळ देखोनि समस्त। स्नेह उपनलें अद्भुत। तेणें द्रवलें असे चित्त। कवणेपरि ॥ २ ॥ जैसें लवण जळें झळंबलें। ना तरी अभ्र वातें हालें। तैसें सधीर परी विरमलें। हृदय तयाचें ॥ ३ ॥ म्हणोनि कृपा आकळिला। दिसतसे अति कोमाइला। जैसा कर्दमीं रुपला। राजहंस ॥ ४ ॥ तयापरी तो पांडुकुमरु। महामोहें अति जर्जरु। देखौनी श्रीशार्ङ्गधरु। काय बोले ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच : कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

म्हणे अर्जुना आदि पाहीं। हें उचित काय इये ठायीं। तूं कवण हें कायी। करीत आहासी ॥ ६ ॥ तुज सांगें काय जाहलें। कवण उणें आलें। करितां काय ठेलें। खेदु कायिसा ॥ ७ ॥ तूं अनुचिता चित्त नेदिसी। धीरु कहींच न संडिसी। तुझेनि नामें अपयशीं। दिशा लंघिजे ॥ ८ ॥ तूं शूरवृत्तीचा ठावो। क्षत्रियांमाजीं रावो। तुझिया लाठेपणाचा आवो। तिहीं लोकीं ॥ ९ ॥ तुवां संग्रामीं हरु जिंतिला। निवातकवचांचा ठावो फेडिला। पवाडा तुवां केला। गंधर्वांसी ॥ १० ॥ हें पाहतां तुझेनि पाडें। दिसे त्रैलोक्यही थोकडें। ऐसें पौरुष चोखडें। पार्था तुझें ॥ ११ ॥ तो तूं कीं आजि एथें। सांडूनिया वीरवृत्तीतें। अधोमुख रुदनातें। करितु आहासी ॥ १२ ॥ विचारीं तूं अर्जुनु। कीं कारुण्यें कीजसी दीनु। सांग पां अंधकारें भानु। ग्रासिला आथी ॥ १३ ॥ ना तरी पवनु मेघासी बिहे। कीं अमृतासी मरण आहे। पाहें पां इंधनचि गिळोनि जाये। पावकातें ॥ १४ ॥ कीं लवणेंचि जळ विरे। संसर्गें काळकूट मरे। सांग महाफणी दर्दुरें। गिळिजे कायी ॥ १५ ॥ सिंहासी झोंबे कोल्हा। ऐसा अपाडु आथि कां जाहला। परी तो त्वां साच केला। आजि एथ ॥ १६ ॥ म्हणोनि अझुनी अर्जुना। झणें चित्त देसी या हीना। वेगीं धीर करूनियां मना। सावधान होईं ॥ १७ ॥ सांडीं हें मूर्खपण। उठीं घे धनुष्यबाण। संग्रामीं हें कवण। कारुण्य तुझें ॥ १८ ॥ हां गा तूं जाणता। तरी न विचारिसी कां आतां। सांगें झुंजावेळे सदयता। उचित कायी ॥ १९ ॥ हे असतिये कीर्तीसी नाशु। आणि पारत्रिकासि अपभ्रंशु। म्हणे जगन्निवासु। अर्जुनातें ॥ २० ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते। क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अध्याय दुसरा : सांख्ययोग

संजय म्हणाला, "करुणेने व्याप्त झालेल्या, अश्रुपूर्ण आणि व्याकुळ नेत्र झालेल्या आणि विषाद पावलेल्या, त्या अर्जुनाला, भगवान कृष्ण, पुढील वाक्य बोलले." १.

मग संजय, राजा धृतराष्ट्राला म्हणाला, ऐक. तो शोकाने व्याप्त झालेला अर्जुन त्या वेळी रडू लागला. १. तो सर्व आप्तसमुदाय पाहून (त्याला) विलक्षण मोह उत्पन्न झाला. त्यायोगाने त्याचे चित्त द्रवले, कसे म्हणाल तर, २. ज्याप्रमाणे पाण्याने मीठ विरघळते किंवा वाऱ्याने मेघ हालतात, त्याप्रमाणे त्याचे हृदय खंबीर खरे, परंतु त्या वेळी द्रवले, ३. म्हणून मोहाधीन झालेला (तो अर्जुन) चिखलात रुतलेल्या राजहंसाप्रमाणे, अगदी कोमेजून गेलेला दिसला. ४. पंडूचा पुत्र अर्जुन, याप्रमाणे महामोहाने जर्जर झालेला पाहून शारंगधर काय बोलला (ते ऐका). ५.

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, "हे अर्जुना, आर्यांनी सेवनं करण्याला अयोग्य, स्वर्गप्राप्तीला विघ्न करणारा आणि असलेली कीर्ति घालविणारा हा हीनपणा तुझ्या मनात या लढाईच्या वेळी कोठून उद्‌भवला ?" २.

तो म्हणाला, अर्जुना या ठिकाणी हे करणे योग्य आहे काय ? तू कोण आहेस आणि हे काय करीत आहेस त्याचा अगोदर विचार कर. ६. सांग, तुला झाले तरी काय ? काय कमी पडले ? काय करावयाचे राहिले ? हा खेद कशाकरिता ? ७. (एऱ्हवी) तू अयोग्य गोष्टींकडे लक्ष देत नाहीस कधीही धीर सोडीत नाहीस; तुझे नांव ऐकल्याबरोबर अपयशाने देशोधडी पळून जावे. ८. तू शूरवृत्तीचे (शौर्याचे) ठिकाण आहेस, क्षत्रियांचा राजा आहेस तुझ्या पराक्रमाचा दबदबा तिन्ही लोकांत आहे. ९. तूं युद्धात शंकराला जिंकलेस, निवातकवचांचा ठावठिकाणा नाहीसा केलास, तूं गंधर्वांवरही पराक्रम गाजविलास. १०. तुझ्या मानाने पाहिले असता, हे त्रैलोक्यही लहानच वाटते. पार्था, तुझा पराक्रम असा चांगला आहे. ११. (पण) तोच तू या वेळी आपली वीरवृत्ती टाकून, खाली मान घालून रडत आहेस ! १२. विचार कर तू (प्रत्यक्ष) अर्जुन, आणि करुणेने तुला दीन करून सोडावे ! सांग बरे अंधकार सूर्याला कधी ग्रासील काय ? १३. अथवा, वारा मेघास कधी भ्याला आहे का ? किंवा अमृताला मरण आहे का ? अरे विचार कर, लाकूडच अग्नीला गिळून टाकील का ? १४. किंवा मिठाने पाणी विरेल का ? दुसऱ्याच्या संसर्गाने काळकूट मरेल काय ? सांग बरे, बेडूक महासर्पाला गिळील का ? १५. कोल्हा सिंहा-बरोबर झोंबी करील काय ? असे अघटित कधी घडले आहे काय ? पण तो अघटित प्रकार तू मात्र (आज येथे खरा) करून दाखविलास. १६. म्हणून अर्जुना, अजून तरी या अनुचित गोष्टीकडे तू लक्ष देऊ नकोस; तू लवकर आपल्या मनाला खंबीर करून सावध हो. १७. हा मूर्खपणा सोडून दे. ऊठ, धनुष्यबाण हाती घे. युद्धाच्या वेळी ही कोण करुणा तुझी ? १८. अरे, तू जर चांगला जाणता आहेस तर मग आता विचार करून का पाहात नाहीस ? युद्धाच्या वेळी कारुण्य उचित आहे काय ? बोल. १९. जगन्निवास (पुढे) अर्जुनाला म्हणाला, (या वेळची तुझी दया) ही (तुझ्या) असलेल्या कीर्तीचा नाश करणारी व परलोकाला मुकविणारी आहे. २०

हे पार्था, दुबळेपणाला प्राप्त होऊ नकोस; हा तुला शोभत नाही. असा हृदयाचा क्षुद्र ढिलेपणा टाकून देऊन, हे अर्जुना, (युद्धाला) ऊठ. ३.

म्हणोनि शोकु न करीं । तूं पुरता धीरु धरीं । हे शोच्यता अव्हेरीं । पंडुकुमरा ।। २१ ।। तुज नव्हे हें उचित । येणें नासेल जोडलें बहुत । तूं अर्जुनिवरी हित । विचारीं पां ।। २२ ।। येणें संग्रामाचेनि अवसरें । एथ कृपाळुपण नुपकरे । हे आतांचि काय सोयरे । जाहले तुज ।। २३ ।। तूं आधींचि काय नेणसी । कीं हे गोत्र नोळखसी । वायांचि काय करिसी । अतिशो आतां ।। २४ ।। आजिचें हें झुंज । काय जन्मा नवल तुज । हें परस्परें तुम्हां व्याज । सदाचि आथी ।। २५ ।। तरी आतां काय जाहलें । कायि स्नेह उपनलें । हें नेणिजे परी कुडें केलें । अर्जुना तुवां ।। २६ ।। मोह धरिलिया ऐसें होईल । जे असती प्रतिष्ठा जाईल । आणि परलोकही अंतरेल । ऐहिकेंसी ।। २७ ।। हृदयाचें ढिलेपण । एथ निकयासि नव्हे कारण । हें संग्रामीं पतन जाण । क्षत्रियांसीं ।। २८ ।। ऐसेनि तो कृपावंतु । नानापरी असे शिकवतु । हें ऐकोनि पंडुसुतु । काय बोले ।। २९ ।।

अर्जुन उवाच : कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ।। ४ ।।

देवा हें येतुलेवरी । बोलावें नलगे अवधारीं । आधीं तूंचि चित्तीं विचारीं । संग्रामु हा ।। ३० ।। हें झुंज नव्हे प्रमादु । एथ प्रवर्तलिया दिसतसे बाधु । हा उघडा लिंगभेदु । वोढवला आम्हां ।। ३१ ।। देखें मातापितरें अर्चिजती । सर्वस्वें तोष पावविजती । तियें पाठीं केवीं वधिजती । आपुलां हातीं ।। ३२ ।। देवा संतवृंद नमस्कारिजे । कां घडे तरी पूजिजे । हें वांचूनि केवीं निंदिजे । स्वयें वाचा ।। ३३ ।। तैसे गोत्रगुरु आमुचे । हे पूजनीय आम्हां नियमाचे । मज बहुत भीष्मद्रोणांचें । वर्ततसे ।। ३४ ।। जयांलागीं मनें विरु । आम्ही स्वप्नींही न शकों धरूं । तयां प्रत्यक्ष केवीं करूं । घातु देवा ।। ३५ ।। वर जळो हें जियालें । एथ आघवेयांसि हेंचि काय जाहलें । जे यांचां वधीं अभ्यासिलें । मिरविजे आम्हीं ।। ३६ ।। मी पार्थु द्रोणाचा केला । येणें धनुर्वेदु मज दिधला । तेणें उपकारें काय आभारैला । वधीं तयातें ।। ३७ ।। जेथींचिया कृपा लाभिजे वरु । तेथेंचि मनें व्यभिचारु । तरी काय मी भस्मासुरु । अर्जुन म्हणे ।। ३८ ।।

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ।। ५ ।।

देवा समुद्र गंभीर आइकिजे । वर तोहि आहाच देखिजे । परी क्षोभु मनीं नेणिजे । द्रोणाचिये ।। ३९ ।। हें अपार जें गगन । वर तयाही होईल मान । परि अगाध भलें गहन । हृदय याचें ।। ४० ।। वरी अमृतही विटे । कीं काळवशें

म्हणून शोक करू नकोस; तू पुरता धीर धर; अर्जुना हा खेद टाकून दे. २१. तुला हे योग्य नाही. (आजपर्यंत) जे काय पुष्कळ (यश वगैरे) तू जोडले आहेस, त्याचा यामुळे नाश होईल तू अजून तरी आपल्या हिताचा विचार कर. २२. लढाईच्या या ऐन प्रसंगी कृपाळूपणा कामाचा नाही. हे तुझे आताच का सोयरे झाले आहेत ? २३. या पूर्वीच तू हे जाणत नव्हतास का ? किंवा, या भाऊबंदांची ओळख तुला नव्हती का ? आताच (त्यांच्याबद्दल) विनाकारण हा फाजील कळवळा का ? २४. आजचे हे युद्ध तुला जन्मात नवीन का आहे ? तुम्हा एकमेकांना लढावयास निमित्त हे नेहमीचेच आहे. २५. मग आताच काय झाले ? ही ममता कोठून उत्पन्न झाली, हे मला कांहीच कळत नाही; पण अर्जुना वाईट केलेस तू. २६. अशी ममता धरल्यास असे होईल की, असलेला मोठेपणा जाईल आणि तू इहलोकासह परलोकास अंतरशील. २७. ह्या वेळी अंतःकरणाचा ढिलेपणा हा कांही चांगले होण्याला कारण होणार नाही. लढाईत ढिलेपणा ठेवल्याने क्षत्रियांना अधोगती असते हे लक्षात ठेव. २८. याप्रमाणे त्या कृपाळू श्रीकृष्णाने अनेक प्रकारांनी अर्जुनाला बोध केला. तो बोध ऐकून अर्जुन काय म्हणाला ? २९.

अर्जुन म्हणाला, "हे मधुसूदना, भीष्मांवर आणि द्रोणांवर युद्धामध्ये उलट बाण टाकून मी कसे बरे युद्ध करू ? हे शत्रूनाशका, कारण ते पूजनीय आहेत." ४

देवा, ऐक इतके बोलण्याचे कांही कारण नाही. आधी तूच चित्तात विचार कर. हे युद्ध आहे का ? ३०. हे युद्ध नव्हे; हा मोठा अपराध आहे. हा करण्यात दोष दिसत आहे. हे उघड उघड थोरांच्या उच्छेदाचे कृत्य आमच्यावर येऊन पडले आहे. ३१. पाहा, आईबापांची सेवा करावी, सर्व प्रकारे त्यांना संतोषवावे आणि पुढे आपल्याच हातांनी त्यांचा वध कसा बरे करावा ? ३२. देवा, संतसमुदायाला वंदन करावे, अथवा घडले तर त्यांचे पूजन करावे; (पण) हे टाकून आपणच वाचेने त्यांची निंदा कशी करावी ? ३३. त्याप्रमाणे आमचे भाऊबंद व गुरु आम्हाला सदैव पूज्य आहेत. भीष्म व द्रोण यांचा तर मी किती तरी ऋणी आहे. ३४. ज्यांच्याविषयी मनाने वैर आम्हाला स्वप्नातही धरता यावयाचे नाही त्यांचा देवा आम्ही प्रत्यक्ष घात कसा बरे करावा ? ३५. यापेक्षा आग लागो या जगण्याला ! सगळ्यांनाच आज असे काय झाले आहे ? जो आम्ही (शस्त्रविद्येचा) अभ्यास केला त्याची प्रौढी यांचा वध करून मिरवावयाची का ? ३६. मी पार्थ, द्रोणांनी तयार केलेला (त्यांचा चेला) आहे. त्यांनीच मला धनुर्विद्या दिली. त्या उपकारांनी दडपलेला मी त्यांचा वध करावा काय ? ३७. अर्जुन म्हणाला, ज्यांच्या कृपेने वराची प्राप्ती करून घ्यावी, त्यांच्यावरच मनाने उलटावे असा मी काय भस्मासूर आहे ? ३८.

महान योग्येतेच्या अशा गुरुजनांना न मारता या लोकी भिक्षावृत्तीचा देखील अंगीकार करणे श्रेयस्कर आहे. गुरुजनांचा वध केला तर त्यांच्या रक्ताने माखलेले विषयभोग कसे भोगता येतील ? ५.

देवा, समुद्र गंभीर आहे असे ऐकतो. तथापि तोही तसा वरवरच आहे, असे दिसते; परंतु या द्रोणाचार्यांच्या मनाला क्षोभ कसा तो ठाऊकच नाही. ३९. हे आकाश अमर्याद आहे खरे पण (एखाद्या वेळी) त्याचेही मोजमाप होईल; पण त्यांचे हृदय अत्यंत गहन व खोल आहे (त्याचा ठाव लागावयाचा नाही) ४०. एक वेळ अमृतहि विटेल किंवा कालवशात् वज्र भंगेल पण यांच्या मनात विकार उत्पन्न करण्याचा कसाहि प्रयत्न जरी केला तरी यांचे मन आपला (अविकारी)

वज्र फुटे । परी मनोधर्मु न लोटे । विकरविला हा ।। ४१ ।। स्नेहालागीं माये । म्हणिपे तें कीरु होये । पण कृपा ते मूर्त आहे । द्रोणीं इये ।। ४२ ।। हा कारुण्याची आदि । सकळ गुणांचा निधि । विद्यासिंधु निरवधि । अर्जुन म्हणे ।। ४३ ।। हा येणें मानें महंतु । वरी आम्हांलागीं कृपावंतु । आतां सांग पां येथ घातु । चिंतूं येईल ।। ४४ ।। ऐसे हे रणीं वधावे । मग आपण राज्यसुख भोगावें । तें मना नये आघवें । जीवितेंसीं ।। ४५ ।। हें येणें मानें दुर्भर । जे याहीहुनि भोग सधर । ते असतु येथवर । भिक्षा मागतां भली ।। ४६ ।। ना तरी देशत्यागें जाइजे । का गिरिकंदर सेविजे । परी शस्त्र आतां न धरिजे । इयांवरी ।। ४७ ।। देवा नवनिशतीं शरीं । वावरोनि यांचां जिव्हारीं । भोग गिंवसावे रुधिरीं । बुडाले जे ।। ४८ ।। ते काढूनि काय कीजती । लिप्त केवीं सेविजती । मज नये हे उपपत्ति । याचिलागीं ।। ४९ ।। ऐसें अर्जुन तिये अवसरीं । म्हणे श्रीकृष्णा अवधारीं । परि तें मना नयेचि मुरारी । आइकोनियां ।। ५० ।। हें जाणोनि पार्थु बिहाला । मग पुनरपि बोलों लागला । म्हणे देवो कां चित्त या बोला । देतीचिना ।। ५१ ।।

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

येऱ्हवीं माझां चित्तीं जें होतें । तें मी विचारूनि बोलिलों एथें । परी निकें काइ यापरौतें । तें तुम्ही जाणा ।। ५२ ।। पैं विरु जयांसी ऐकिजे । आणि या बोलींचि प्राणु सांडिजे । ते एथ संग्रामव्याजें । उभे आहाती ।। ५३ ।। आतां ऐसेयांतें वधावें । कीं अव्हेरूनिया निघावें । या दोहोंमाजीं काइ करावें । तें नेणों आम्ही ।। ५४ ।।

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

आम्हां काय उचित । तें पाहतां न स्फुरे येथ । जे मोहें येणें चित्त । व्याकूळ माझें ।। ५५ ।। तिमिरावरुद्ध जैसें । दृष्टीचें तेज भ्रंशे । मग पांसींच असतां न दिसे । वस्तुजात ।। ५६ ।। देवा मज तैसें जाहलें । जें मन हें भ्रांती ग्रासिलें । आतां काय हित आपुलें । तेंही नेणें ।। ५७ ।। तरी श्रीकृष्णा तुवां जाणावें । निकें तें आम्हां सांगावें । जे सखा सर्वस्व आघवें । आम्हांसि तूं ।। ५८ ।। तूं गुरु बंधु पिता । तूं आमची इष्ट देवता । तूंचि सदा रक्षिता । आपदीं आमुतें ।। ५९ ।। जैसा शिष्यांतें गुरु । सर्वथा नेणे अव्हेरु । कीं सरितांतें सागरु । त्यजी केवीं ।। ६० ।। नातरी अपत्यातें माये । सांडूनि जरी जाये ।

धर्म सोडणार नाही. ४१. ममता आईनेच करावी असे म्हणतात, ते खरे आहे परंतु या द्रोणाचार्यांच्या ठिकाणी ममता ही तर मूर्तिमंत आहे. ४२. अर्जुन म्हणाला, हे दयेचे माहेरघर, सर्व गुणांचे भांडार, विद्येचा अमर्याद सागर आहेत. ४३. इतके हे मोठे आहेत, शिवाय आमच्यावर यांची कृपा आहे ! अशा स्थितीत यांच्या घाताची कल्पना तरी मनात आणता येईल का ? सांग. ४४. अशांना युद्धात मारावे आणि मग आपण राज्यसुखाचा उपभोग घ्यावा ही गोष्ट अंतःकरणापासून मनात सुद्धा येत नाही. ४५. द्रोणाचार्यांसारख्यास मारावे, तेव्हा आपण राज्यसुख भोगावे, अशा प्रकारे राज्यसुख भोगणे हे दुर्घट आहे. आता राज्यसुख भोगणेच काय पण याहूनहि अधिक श्रेष्ठ (इंद्रपदादिक) भोग मिळाले तरी आम्हाला ते द्रोणाचार्यांसारख्यांची हत्या करून हे भोग नकोत. यापेक्षा भीक मागितलेली बरी ! ४६. अथवा देशत्याग करून जावे किंवा गिरिकंदरांचा आश्रय करावा पण त्यांच्यावर आता शस्त्र धरू नये. ४७. देवा, नवीन धार लावलेल्या बाणांनी यांच्या मर्मस्थानावर प्रहार करून त्यांच्या रक्तात बुडालेले जे भोग कवटाळावयाचे, ४८. ते मिळवून तरी काय करावयाचे आहेत ? रक्ताने, भरलेल्या त्या भोगांचे सेवन तरी कसे करावे ? याचकरिता तुझा हा युक्तिवाद मला पसंत नाही. ४९. त्या वेळी कृष्णा ऐक, असे अर्जुन म्हणाला; परंतु ते ऐकूनहि कृष्णाच्या मनाला ते पटले नाही. ५०. हे जाणून अर्जुन कचरला, मग पुन्हा बोलू लागला. तो म्हणाला, देव या (माझ्या) बोलण्याकडे कां बरे लक्ष देत नाहीत ? ५१.

(युद्धामध्ये) आम्हाला जय मिळेल, का ते आम्हाला जिंकतील ? दोहोपैकी आम्हाला कोणते श्रेयस्कर आहे, हे समजत नाही. ज्यांना मारून जगण्याची आमची उच्छा नाही, ते कौरव लढाई करिता समोर उभे राहिले आहेत. ६.

बाकी माझ्या मनात जे होते, ते मी येथे स्पष्ट करून बोललो; परंतु याच्यापेक्षा चांगले काय ते तुम्हासच ठाऊक ! ५२. पण ज्यांच्याशी वाकडेपणा करण्याची गोष्ट ऐकल्याबरोबर आम्ही प्राण सोडावे, ते येथे युद्धाच्या निमित्ताने उभे आहेत. ५३. आता अशांचा वध करावा किंवा यांना सोडून येथून निघून जावे, या दोहोपैकी काय करावे ते आम्हाला समजत नाही. ५४.

मोहरूपी दोषाने स्वाभाविक वृत्ति नष्ट झालेला व धर्मासंबंधाने चित्त मोहित झालेला मी, तुला विचारीत आहे. जे खरोखरीच श्रेयस्कर असेल ते मला सांग. मी तुझा शिष्य आहे. तुला शरण आलेल्या मला उपदेश कर. ७.

आम्हाला काय करणे उचित आहे, हे या वेळी विचार करून पाहिले तरी सुचत नाही; कारण या मोहामुळे माझे चित्त व्याकुळ झाले आहे. ५५. डोळ्यांवर सारा आला म्हणजे दृष्टीचे तेज लोपते. मग जवळ असलेली कोणतीहि वस्तु दिसत नाहीशी होते. ५६. देवा, तसे मला झाले आहे. कारण माझे मन भ्रांतीने ग्रासले आहे. आता आपले हित कशात आहे हेहि मला समजत नाही. ५७. तरी श्रीकृष्णा, तू (या संबंधाचा) विचार करून पहा आणि कल्याणकारक ते आम्हाला सांग; कारण आमचा सखा (आमचे) सर्व काही तूच आहेस. ५८. तू आमचा गुरु, बंधु, पिता तूं आमची इष्ट देवता; संकटसमयी नेहमी तूच आमचे रक्षण करणारा आहेस. ५९. शिष्याचा अव्हेर करण्याची गोष्ट गुरूच्या मनातहि मुळी ज्याप्रमाणे येत नाही, किंवा समुद्र नद्यांचा त्याग कसा करील ? (ज्याप्रमाणे करीत नाही.) ६०. किंवा कृष्णा ऐक, मुलाला आई जर सोडून गेली तर ते कसे जगेल ?

तरी तें कैसेंनि जिये । ऐकें कृष्णा ।। ६१ ।। तैसा सर्वांपरी आम्हांसि । देवा तूंचि एक आहासि । आणि बोलिलें जरी न मानिसी । मागील माझें ।। ६२ ।। तरी उचित काय आम्हां । जें व्यभिचरेना धर्मा । तें झडकरी पुरुषोत्तमा । सांगें आतां ।। ६३ ।।

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।। ८ ।।

हें सकळ कुळ देखोनि । जो शोकु उपजलासे मनीं । तो तुझिया वाक्यावांचुनि । न जाय आणिकें ।। ६४ ।। एथ पृथ्वीतळ आपु होईल । हें महेंद्रपदही पाविजेल । परि मोह हा न फिटेल । मानसींचा ।। ६५ ।। जैसीं बीजें सर्वथा आहाळलीं । तीं सुक्षेत्रीं जऱ्ही पेरिलीं । तरी न विरूढती सिंचलीं । आवडे तैसीं ।। ६६ ।। ना तरी आयुष्य पुरलें आहे । तरी औषधें कांहीं नोहे । एथ एकचि उपेगा जाये । परमामृत ।। ६७ ।। तैसे राज्यभोगसमृद्धि । उज्जीवन नोहे जीवबुद्धि । एथ जिव्हाळा कृपानिधि । कारुण्य तुझें ।। ६८ ।। ऐसें अर्जुन तेथ बोलिला । जंव क्षण एक भ्रांती सांडिला । मग पुनरपि व्यापिला । उर्मी तेणें ।। ६९ ।। कीं मज पाहतां उर्मी नोहे । हें अनारिसें गमत आहे । तो ग्रासिला महामोहें । काळसर्पें ।। ७० ।। सवर्म हृदयकल्हारीं । तेथ कारुण्यवेळेचां भरीं । लागला म्हणोनि लहरी । भांजेचि ना ।। ७१ ।। हें जाणोनि ऐसी प्रौढी । जो दृष्टिसवें विष फेडी । तो धावया श्रीहरी गारुडी । पातला कीं ।। ७२ ।। तैसिया पंडुकुमरा व्याकुळा । मिरवतसे श्रीकृष्ण जवळा । तो कृपावशें अवलीळा । रक्षील आतां ।। ७३ ।। म्हणोनि तो पार्थु । मोहफणिग्रस्तु । म्यां म्हणितला हा हेतु । जाणोनियां ।। ७४ ।। मग देखा तेथ फाल्गुनु । घेतला असे भ्रांती कवळूनु । जैसा घनपडळीं भानु । आच्छादिजे ।। ७५ ।। तयापरी तो धनुर्धरु । जाहलासे दुःखें जर्जरु । जैसा ग्रीष्मकाळीं गिरिवरु । वणवला कां ।। ७६ ।। म्हणोनि सहजें सुनीळु । कृपामृतें सजळु । तो वोळलासे श्रीगोपाळु । महामेघु ।। ७७ ।। तेथ सुदर्शनाची द्युति । तेचि विद्युल्लता झळकती । गंभीर वाचा ते आयती । गर्जनेची ।। ७८ ।। आतां तो उदार कैसा वर्षेल । तेणें अर्जुनाचळु निवेल । मग नवी विरुढी फुटेल । उन्मेषाची ।। ७९ ।। ते कथा आइका । मनाचिया आराणुका । ज्ञानदेवो म्हणे देखा । निवृत्तीदासु ।। ८० ।।

संजय उवाच :
एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप । न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ।। ९ ।।

(ज्याप्रमाणे जगणार नाही) ६१. त्याप्रमाणे देवा, सर्वतोपरी तूच एक आम्हाला आहेस आणि मागील (आतापर्यंतचे) माझे बोलणे जर तुला पटत नसेल; ६२. तर जे आम्हाला उचित असून धर्माला विरुद्ध नसेल, ते पुरुषोत्तमा चटकन आता सांग पाहू. ६३.

भूलोकावर निष्कंटक व समृद्ध असे राज्य आणि देवांचे आधिपत्य ही मिळाली तरीहि इंद्रियांचे शोषण करून टाकणारा माझा शोक नाहीसा करील, असे (तुझ्या उपदेशाशिवाय दुसरे कांही साधन) मला दिसत नाही. ८.

हे सर्व कुळ पाहून मनामध्ये जो शोक उत्पन्न झाला आहे, तो तुझ्या, उपदेशावाचून (दुसऱ्या) कशानेहि जाणार नाही. ६४. या वेळी सबंध पृथ्वी जरी हाती आली किंबहुना इंद्रपदहि जरी मिळाले; तरी माझ्या मनातला मोह दूर होणार नाही. ६५. ज्याप्रमाणे पूर्ण भाजलेले बी उत्तम जमिनीत पेरले व त्यास हवे तितके पाणी जरी घातले तरी त्यास अंकुर फुटणार नाही; ६६. किंवा आयुष्य संपले असले म्हणजे औषधाने कांही होत नाही (पण) तेथे एका परमामृताचाच (ज्याप्रमाणे) उपयोग होतो; ६७. त्याचप्रमाणे या माझ्या मोहित झालेल्या बुद्धीला राज्यभोगांची समृद्धिहि उत्तेजन (देऊ शकणार) नाही. या वेळी, कृपानिधे, तुझी कृपाच माझा आधार आहे. ६८. जेव्हां क्षणभर अर्जुनाची भ्रांति दूर झाली तेव्हां अर्जुन असे बोलला. (पण) मग त्याला पुन्हा मोहाच्या लहरीने व्यापले. ६९. (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात) किंवा विचार केला असता मला असे वाटते की, ही मोहाची लहर नाही, तर दुसरेच कांही असावे. (ते दुसरे हे की) महामोहरूपी काळसर्पाने त्याला ग्रासले असावे. ७०. मर्माचे स्थान जे हृदयकमल त्या ठिकाणी करुणारूपी भर सांजवेळेला, (ऐन दुपारी) त्या महामोहरूपी काळसर्पाने त्याला दंश केला, म्हणून या लहरी उतरतच नाहीत. ७१. त्या विषाचा असा जालिमपणा जाणून जो आपल्या कृपाकटाक्षानेच विषाची बाधा दूर करतो, तो गारुडी श्रीहरी, अर्जुनाच्या हाकेला धावून आला. ७२. तशा त्या व्याकुळ झालेल्या अर्जुना-शेजारी श्रीकृष्ण गारुड्यासारखा शोभत होता; तो आपल्या कृपेच्या बळाने (त्याचे) आता लीलेने रक्षण करील. ७३. हा अभिप्राय लक्षात घेऊनच त्या अर्जुनास मोहरूपी सर्प चावला आहे, असे मी म्हटले. ७४. ज्याप्रमाणे मेघपटलाने सूर्य आच्छादला जावा, त्याप्रमाणे त्याप्रसंगी अर्जुन भ्रांतीने घेरला होता, असे समजा. ७५. ज्याप्रमाणे उन्हाळ्यात एखादा मोठा पर्वत वणव्याने व्यापावा त्याप्रमाणे अर्जुन दुःखाने जर्जर झाला होता. ७६. म्हणून जात्याच अत्यंत सावळा व कृपामृतरूप जीवनाने युक्त असा तो श्रीगोपाळरूपी महामेघ (अर्जुनाकडे) वळला. ७७. तेथे (श्रीकृष्णरूपी मेघाच्या ठिकाणी) सुदर्शनाचे तेज हीच जणू काय चमकणारी वीज होय आणि गंभीर बोल हाच गडगडाटाचा थाट होय. ७८. आता तो उदार (श्रीकृष्ण-मेघ) कसा वर्षाव करील व त्यामुळे अर्जुनरूपी पर्वत कसा शांत होईल आणि मग ज्ञानरूपी नवीन अंकुर त्याच्या ठिकाणी कसा फुटेल, ७९. हे पहा, ती कथा समाधानवृत्तीने ऐका, असे निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. ८०.

संजय म्हणाला, राजा धृतराष्ट्रा, अर्जुन श्रीकृष्णाला याप्रमाणे बोलून व 'मी युद्ध करणार नाही' असे श्रीकृष्णाला स्पष्ट सांगून स्तब्ध राहिला. ९.

ऐसें संजयो सांगतु । म्हणे राया तो पार्थु । पुनरपि शोकाकुलितु । काय बोले ॥ ८१ ॥ आइकें सखेदु बोले श्रीकृष्णातें । आतां नाळवावें तुम्हीं मातें । मी सर्वथा न झुंजें येथें । भरंवसेनि ॥ ८२ ॥ ऐसें येकि हेळां बोलिला । मग मौन करूनि ठेला । तेथ श्रीकृष्णा विस्मो पातला । देखोनि तयातें ॥ ८३ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

मग आपुलां चित्तीं म्हणे । एथ हें कायी आदरिलें येणें । अर्जुन सर्वथा कांहीं नेणें । काय कीजे ॥ ८४ ॥ हा उमजे आतां कवणेपरी । कैसेनि धीरु स्वीकारी । जैसा ग्रहातें पंचाक्षरी । अनुमानी कां ॥ ८५ ॥ ना तरी असाध्य देखोनि व्याधी । अमृतासम दिव्य औषधी । वैद्य सूची निरवधि । निदानींची ॥ ८६ ॥ तैसे विवरतु असे श्रीअनंतु । तया दोहीं सैन्याआंतु । जयापरी पार्थु । भ्रांति सांडी ॥ ८७ ॥ तें कारण मनीं धरिलें । मग सरोष बोलों आदरिलें । जैसे मातेचां कोपीं थोकलें । स्नेह आथी ॥ ८८ ॥ कीं औषधाचिया कडुवटपणीं । जैसी अमृताची पुरवणी । ते आहाच न दिसे परी गुणीं । प्रकट होय ॥ ८९ ॥ तैसीं वरिवरि पाहतां उदासें । आंत तरी अतिसुरसें । तियें वाक्यें हृषीकेशें । बोलों आदरिलीं ॥ ९० ॥

श्रीभगवानुवाच :

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

मग अर्जुनातें म्हणितलें । आम्हीं आजि हें नवल देखिलें । जें तुवां एथ आदरिलें । माझारींचि ॥ ९१ ॥ तूं जाणता तरी म्हणविसी । परी नेणिवेतें न संडिसी । आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी । बहुसाल नीति ॥ ९२ ॥ जात्यंधा लागे पिसे । मग तें सैरा धावे जैसे । तुझें शहाणपण तैसें । दिसतसे ॥ ९३ ॥ तूं आपणपें तरी नेणसी । परी या कौरवांतें शोचूं पहासी । हा बहु विस्मय आम्हांसीं । पुढतपुढती ॥ ९४ ॥ तरी सांग पां मज अर्जुना । तुजपासूनि स्थिति या त्रिभुवना । हे अनादि विश्वरचना । तें लटकें कायी ॥ ९५ ॥ एथ समर्थु एक आथी । तयापासूनि भूतें होती । तरी हें वांयाचि काय बोलती । जगामाजीं ॥ ९६ ॥ हो कां सांप्रत ऐसें जहालें । जे हे जन्ममृत्यु तुवां सृजिले । आणि नाशु पावे नाशिले । तुझेनि कायी ॥ ९७ ॥ तूं भ्रमलेपणें अहंकृती । यांसि घातु न धरिसी चित्तीं । तरी सांगें कायि हे होती । चिरंतन ॥ ९८ ॥ कीं तूं एक वधिता । आणि सकळ लोकु हा मरता । ऐसी भ्रांति झणें चित्ता । येवों देसी ॥ ९९ ॥ अनादिसिद्ध हें आघवें । होत जात स्वभावें । तरी तुवां

यांप्रमाणे संजयाने (धृतराष्ट्राला) सांगितले. तो (मग) म्हणाला, राजा, अर्जुन पुनः शोकाकुल होऊन काय म्हणाला, ८१. ते ऐक. तो खिन्न होऊन श्रीकृष्णाला म्हणाला, आता तुम्ही माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न करू नका. मी कांही झाले तरी ह्या वेळी निश्चित लढणार नाही. ८२. असे एकच वेळी बोलला. मग स्तब्ध होऊन राहिला. त्याप्रसंगी त्याला (तसा) पाहून श्रीकृष्णाला विस्मय वाटला. ८३.

हे भरतकुलोत्पन्ना धृतराष्ट्रा, दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी खिन्न होऊन बसलेल्या त्याला (अर्जुनाला) कृष्ण किंचित हंसल्यासारखे करून, (आणि मग रागाचा आविर्भाव आणून) पुढील प्रमाणे बोलू लागले. १०.

मग आपल्या मनात म्हणाला, याप्रसंगी याने हे काय आरंभिले आहे ! या अर्जुनाला मुळीच कांही कळत नाही, काय करावे ! ८४. हा आता कशाने उमजेल ? कशाने धीर धरील ? ज्याप्रमाणे एखादा मांत्रिक पिशाच्याचा (ते कोणते आहे व ते कसे दूर करता येईल) विचार करतो; ८५. किंवा रोग असाध्य पाहून ज्याप्रमाणे वैद्य निर्वाणीच्या अमृततुल्य दिव्य औषधाची ताबडतोब योजना करतो; ८६. त्याचप्रमाणे अर्जुन कोणत्या उपायाने मोह टाकील याचा त्या दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी श्रीकृष्ण विचार करीत होते. ८७. तो (श्रीकृष्णांनी) हेतू मनात धरला; मग (ते) रागाने बोलावयास लागले. ज्याप्रमाणे आईच्या रागात गुप्त माया असते, ८८. किंवा औषधाच्या कडूपणात ज्याप्रमाणे अमृताची जोड असते, ती वर दिसत नाही; पण गुणाच्या रूपाने पुढे स्पष्ट होते. ८९. त्याप्रमाणे वरवर पाहता उदास (कठोर) पण आत अति सुरस (परिणामी अत्यंत हितकर) असे उपदेशाचे शब्द श्रीकृष्ण बोलू लागले. ९०.

भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, शोक करण्याला अयोग्य अशा गोष्टीबद्दल तू शोक केलास (म्हणजे करतोस) आणि पांडित्याच्या गोष्टी सांगत आहेस; पण विवेकी लोक मेलेल्याबद्दल किंवा न मेलेल्यांबद्दल शोक करीत नाहीत. ११.

मग श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, हे जे तू मध्येच आरंभिले आहेस, ते आम्ही आज एक आश्चर्यच पाहिले. ९१. तू आपल्याला जाणता तर म्हणवितोस, पण मूर्खपणा टाकीत नाहीस. बरे, तुला कांही शिकवावे म्हटले तर तू नीतीच्या मोठमोठ्या गोष्टी सांगतोस ! ९२. जन्माधांला वेड लागले म्हणजे ते जसे सैरावैरा धावते तसे तुझे शहाणपण दिसते. ९३. तू स्वतःला तर जाणत नाहीस, परंतु या कौरवांकरिता शोक करू पाहतोस याचा आम्हाला वारंवार फारच विस्मय वाटतो. ९४. तर अर्जुना, मला सांग बाबा, तुझ्यामुळे या त्रिभुवनाचे अस्तित्व आहे काय ? ही विश्वाची रचना अनादि आहे असे म्हणतात ते खोटे आहे काय ? ९५. तर येथे सर्वशक्तिमान् असा कोणी आहे आणि त्याच्यापासून प्राणी उत्पन्न होतात असे जे जगात बोलतात ते उगीचच काय ? ९६. आता असे झाले का की, हे जन्ममृत्यू तू उत्पन्न केलेस ? आणि तूं मारशील तर हे मरतील होय ? ९७. तू भ्रमाने अहंकार घेऊन यांचा घात करण्याचे मनात आणिले नाहीस तर सांग, हे काय चिरंजीव होणार आहेत ? ९८. किंवा तू एक मारणारा व बाकीचे सर्व लोक मरणारे अशी भ्रांति (कदाचित्) तुझ्या चित्ताला होईल तर ती होऊ देऊ नकोस. ९९. हे सगळे (सृष्टि) आपोआप होते व जाते असा हा क्रम अनादि कालापासून असाच हा अव्याहत चालू आहे. तर मग तूं शोक कां

कां शोचावें । सांगें मज ॥ १०० ॥ परी मूर्खपणें नेणसी । न चिंतावें तें चिंतिसी । आणि तूंचि नीति सांगसी । आम्हांप्रति ॥ १ ॥ देखें विवेकी जे होती । ते दोहींतेंही न शोचती । जे होय जाय हे भ्रांती । म्हणऊनियां ॥ २ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अर्जुना सांगेन आइक । एथ आम्ही तुम्ही देख । आणि हे भूपति अशेख । आदिकरुनी ॥ ३ ॥ नित्यता ऐसेचि असोनी । ना तरी निश्चित क्षया जाऊनि । हे भ्रांति वेगळी करूनी । दोन्हीं नाहीं ॥ ४ ॥ हें उपजे आणि नाशे । तें मायावशें दिसे । येऱ्हवीं तत्त्वता वस्तु जे असे । ते अविनाशचि ॥ ५ ॥ जैसें पवनें तोय हालविलें । आणि तरंगाकार जाहलें । तरी कवण कें जन्मलें । म्हणों ये तेथ ॥ ६ ॥ तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक सहज सपाटलें । तरी आतां काय निमालें । विचारीं पां ॥ ७ ॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

आइकें शरीर तरी एक । परी वयसा भेद अनेक । हें प्रत्यक्षचि देख । प्रमाण तूं ॥ ८ ॥ एथ कौमारत्व दिसे । मग तारुण्यीं तें भ्रंशे । परी देहचि न नाशे । एकेकासवें ॥ ९ ॥ तैसीं चैतन्याचां ठायीं । इयें शरीरांतरें होती जाती पाहीं । ऐसें जाणे तया नाहीं । व्यामोहदुःख ॥ ११० ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

एथ नेणावया हेंचि कारण । जें इंद्रियांआधीनपण । तिहीं आकळिजे अंतःकरण । म्हणऊनि भ्रमे ॥ ११ ॥ इंद्रियें विषय सेविती । तेथ हर्ष शोकु उपजती । ते अंतर आप्लविती । संगें येणें ॥ १२ ॥ जयां विषयांचां ठायीं । एकनिष्ठता कहीं नाहीं । तेथ दुःख आणि कांहीं । सुखहि दिसे ॥ १३ ॥ देखें हे शब्दाची व्याप्ति । निंदा आणि स्तुति । तेथ द्वेषाद्वेष उपजती । श्रवणद्वारें ॥ १४ ॥ मृदु आणि कठीण । हे स्पर्शाचे दोन्ही गुण । जे वपूचेनि संगें कारण । संतोषखेदां ॥ १५ ॥ भ्यासुर आणि सुरेख । हें रूपाचें स्वरूप देख । जें उपजवी सुखःदुख । नेत्रद्वारें ॥ १६ ॥ सुगंधु आणि दुर्गंधु । हा परिमळाचा भेदु । जो घ्राणसंगें विषादु । तोषु देता ॥ १७ ॥ तैसाचि द्विविध रसु । उपजवी प्रीतित्रासु । म्हणूनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु ॥ १८ ॥ देखें इंद्रियांआधीन होईजे । तैं शीतोष्णांतें पाविजे । आणि सुखदुःखीं आकळिजे । आपणपें ॥ १९ ॥ या विषयांवांचूनि कांहीं । आणीक सर्वथा रम्य नाहीं । ऐसा स्वभावोचि पाहीं । इंद्रियांचा ॥ १२० ॥ हे विषय तरी कैसे । रोहिणीचें

करावास ? सांग मला १००. पण मूर्खपणामुळे तुला समजत नाही, मनात आणू नये ते तू आणतोस आणि (उलट) तूच नीतीच्या गोष्टी आम्हाला सांगतोस ! १०१. हे पहा, जन्म व मृत्यू ही केवळ भ्रांति असल्यामुळे जे विचारवंत आहेत ते या दोहोंचाहि (दोहोबद्धलहि) शोक करीत नाहीत. १०२.

खरोखर मी, तूं व हे राजे पूर्वी नव्हतो असे नाही, तसेच यानंतर आपण सर्वजण असणार नाही असेहि नाही. १२.

अर्जुना, सांगतो ऐक. पहा, येथे आम्ही तुम्ही आणि हे सर्व राजे वगैरे (जे आहोत) १०३. ते (आपण) हल्ली आहोत असेच निरंतर राहू अथवा खात्रीने नाश पावू, एवढी भ्रांति दूर झाली की वस्तुतः (या) दोन्ही (गोष्टी) खऱ्या नाहीत. १०४. (भ्रांतिला वश झाल्यामुळे) जन्म व मृत्यु हे अनुभवास येतात. एऱ्हवी वास्तविक वस्तु (आत्मा) जी आहे ती अविनाशीच आहे. १०५. जसे वाऱ्याने पाणी हलविले त्यामुळे त्याला तरंगाचे रूप आले तर या ठिकाणी कोणाला व कुठे जन्म आला असे म्हणता येईल ? १०६. पुढे तीच वायूची हालचाल बंद झाली आणि पाणी आपोआप स्थिर (सपाट) झाले तर आता कशाचा नाश झाला ? विचार कर. १०७.

जीवाला ज्याप्रमाणे या देहामध्ये बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य असतात, त्याचप्रमाणे (एक देह जाऊन त्याला) दुसऱ्या देहाची प्राप्ती होत असते; (आणि) असे असल्यामुळे जो आत्मा नित्य असल्याचे जाणतो त्याला (जन्ममरणाची) भ्रांति उत्पन्न होत नाही. १३.

आणखी असे पहा की, शरीर तर एकच आहे, पण वयपरत्वे त्यास अनेक दशा प्राप्त होतात; हा प्रत्यक्ष पुरावा तू पहा. १०८ याच्या ठिकाणी पहिल्याने बालपण दिसते, मग तारुण्यात ते बालपण नाहीसे होते; पण शरीराच्या एकेक अवस्थेबरोबर शरीराचा कांही नाश होत नाही. १०९. त्याचप्रमाणे हे पहा, चैतन्याच्या ठिकाणी निरनिराळी शरीरे येतात व जातात असे जो जाणतो त्याला भ्रांतिजन्य दुःख कधीहि होत नाही. ११०.

हे अर्जुना, इंद्रियांचे (विषयांशी होणारे) संयोग शीत - उष्ण, सुख - दुःख देणारे आहेत; ते उत्पत्ति आणि विनाश यांनी युक्त असल्यामुळे अनित्य आहेत; म्हणून हे भारता, त्यांना तू सहन कर १४.

असे न जाणण्याला इंद्रियाधीनता हेच एक कारण आहे. ती इंद्रिये अंतःकरणावर आपला पगडा बसवितात म्हणून त्याला भ्रम होतो. १११. इंद्रिये विषयांचे सेवन करतात त्यामुळे सुखदुःखे उत्पन्न होतात. ती (मग) आपल्या संसर्गाने अंतः-करण ग्रासून टाकतात. ११२. ज्या (शब्दादि) विषयांच्या ठिकाणी एकच स्थिति कधी नसते, कांही दुःख व कांही थोडे सुखहि दिसते; त्या विषयांपासून कधी सुख तर कधी दुःख प्राप्त होते. ११३. पहा की, निंदा आणि स्तुति ही शब्दांची व्याप्ति आहे. कर्णद्वाराने जसे निंदेच्या किंवा स्तुतीच्या शब्दांचे सेवन होईल, तसे क्रोध किंवा लोभ अंतःकरणात उत्पन्न होतात. ११४. मृदु आणि कठीण हे स्पर्श या विषयाचे दोन प्रकार आहेत; ते त्वचेच्या संयोगाने संतोषाला व दुःखाला कारण होतात. ११५. पहा, भेसूर आणि सुरेख ही रूपे या विषयाची दोन स्वरूपे आहेत; ती नेत्राद्वारे सुखदुःख उत्पन्न करतात. ११६. सुगंध व दुर्गंध हे गंध या विषयांचे दोन भेद आहेत. ते नाकाच्या संयोगाने सुख आणि दुःख उत्पन्न करतात. ११७. त्याप्रमाणे (कडू व गोड असा) दोन प्रकाराचा रस आवड व नावड उत्पन्न करतो. म्हणून या विषयांची संगति अधोगतीला नेणारी आहे. ११८. पहा, जेव्हां (मनुष्य) इंद्रियांच्या ताब्यात जातो तेव्हां त्याला शीतोष्णाचा अनुभव घ्यावा लागतो आणि मग तो स्वतः सुख-दुःखांच्या तडाक्यात सांपडतो. ११९. पहा, या इंद्रियांचा हा स्वभावच असा आहे की, त्यांना या विषयांवाचून दुसरे कांहीच गोड वाटत नाही. १२०. हे विषय आहेत

जळ जैसें । कां स्वप्नींचा आभासे । भद्रजाति ॥ २१ ॥ देखें अनित्य तियापरी । म्हणऊनि तूं अव्हेरीं । हा सर्वथा संगु न धरीं । धनुर्धरा ॥ २२ ॥

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हे विषय जयातें नाकळिती । तया सुखदुःखें दोन्ही न पवती । आणि गर्भवासुसंगती । नाहीं तया ॥ २३ ॥ तो नित्यरूपु पार्था । वोळखावा सर्वथा । जो या इंद्रियार्था । नागवेचि ॥ २४ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

आतां अर्जुना आणिक कांहीं एक । सांगेन मी आइक । जें विचारें पर लोक । वोळखिती ॥ २५ ॥ या उपाधिमाजीं गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत । तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती ॥ २६ ॥ सलिलीं पय जैसें । एक होऊनि मीनलें असे । परी निवडूनि राजहंसें । वेगळे कीजे ॥ २७ ॥ कीं अग्निमुखें किडाळ । तोडोनियां चोखाळ । निवडिती केवळ । बुद्धिमंत ॥ २८ ॥ ना तरी जाणिवेचिया आयणी । करितां दधिकडसणी । मग नवनीत निर्वाणीं । दिसे जैसें ॥ २९ ॥ कीं भूस बीज एकवट । उपणितां राहे घनवट । तेथ उडे तें फलकट । जाणों आलें ॥ १३० ॥ तैसें विचारितां निरसलें । तें प्रपंचु सहजें सांडवलें । मग तत्त्वता तत्त्व उरलें । ज्ञानियांसी ॥ ३१ ॥ म्हणोनि अनित्याचां ठायीं । तयां आस्तिक्यबुद्धि नाहीं । निष्कर्षु दोहींही । देखिला असे ॥ ३२ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

देखें सारासार विचारितां । भ्रांति ते पाहीं असारता । तरी सार तें स्वभावता । नित्य जाणें ॥ ३३ ॥ हा लोकत्रयाकारु । तो जयाचा विस्तारु । तेथ नाम वर्ण आकारु । चिन्ह नाहीं ॥ ३४ ॥ जो सर्वदा सर्वगतु । जन्मक्षयातीतु । तया केलियाहि घातु । कदाचि नोहे ॥ ३५ ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

आणि शरीरजात आघवें । हें नाशवंत स्वभावें । म्हणोनि तुवां झुंजावें । पंडुकुमरा ॥ ३६ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥ १९ ॥

तूं धरूनि देहाभिमानातें । दिठी सूनि या शरीरातें । मी मारिता हे मरते । म्हणत आहासी ॥ ३७ ॥ तरी अर्जुना तूं हें नेणसी । जरी तत्त्वता विचारिसी । तरी वधिता तूं नव्हेसी । हे वध्य नव्हती ॥ ३८ ॥

तरी कसे ? मृगजल जसे आभासात्मक किंवा स्वप्नात पाहिलेला हत्ती जसा केवळ भासमय असतो; १२१. तसे (हे विषय) क्षणभंगूर आहेत पहा. याकरिता धर्नुधरा तू त्यांचा त्याग कर, त्यांच्या नादी मुळीच लागू नकोस. १२२.

हे पुरुषश्रेष्ठा, हे (विषयसंबंध) ज्या पुरुषाला उपद्रव देत नाहीत व (म्हणून) ज्याला सुख व दुःख समान आहेत असा तो धीर पुरुष मोक्षाला योग्य होतो. १५.

या विषयांच्या तावडीत जो सांपडत नाही त्याला सुखदुःख ही दोन्ही होत नाहीत आणि गर्भवासाची संगति त्याला कधी घडत नाही. १२३. जो या इंद्रियांचे जे विषय त्यांच्या कह्यात सांपडत नाही तो पार्था पूर्णपणे ब्रह्मरूप आहे असे जाणावे. १२४.

अविद्यमान वस्तूला (कधी) अस्तित्व नसते, विद्यमान वस्तूचा (कधी) अभाव नसतो. (विद्यमान व अविद्यमान) या दोहोंचाहि निर्णय तत्त्ववेत्यांनी जाणला आहे. १६.

आता अर्जुना तुला मी आणखी कांही एक (गोष्ट) सांगतो, ऐक. ते वस्तुस्वरूप ज्ञानी पुरुष विचाराने जाणतात. १२५. या देहादि प्रपंचामध्ये सर्वत्र चैतन्य गुप्त रूपाने आहे. तत्त्व जाणणारे संत ते ओळखून त्याचेच ग्रहण करतात. १२६. दूध पाण्याशी एकरूप होऊन त्यात अगदी मिळून गेलेले असते, पण राजहंस ज्याप्रमाणे निवडून ते वेगळे करतो; १२७. अथवा चतुर लोक अग्नीच्या साहाय्याने हिणकस धातु काढून टाकून केवळ शुद्ध सोने ज्याप्रमाणे निवडून काढतात; १२८. अथवा बुद्धिचातुर्याने दही घुसळले असता ज्याप्रमाणे शेवटी लोणी दृष्टीस पडते; १२९. किंवा एकत्र झालेले भूस व धान्य उफणले असता धान्य जाग्यावर राहते व उडून गेलेले ते फोलकट असे ज्याप्रमाणे समजून येते; १३०. त्याप्रमाणे विचार केला असता ज्याचा निरास होतो (जो मिथ्या ठरतो) असा प्रपंच (देहादि उपाधि) ज्ञानी पुरषांकडून सहजच टाकला जातो व मग ज्ञानी पुरुषांना खरोखर एक तत्त्व (ब्रह्म) मात्र उरते. १३१. म्हणून ज्यांनी दोहोंमधील (उपाधि व चैतन्य यांमधील) सार ओळखले त्यांचा शरीरादि अशाश्वत वस्तूंच्या ठिकाणी त्या नित्य आहेत असा निश्चय नसतो. १३२.

ज्याने हे सर्व जगत् व्यापले आहे, ते (सत्) अविनाशी आहे असे समज. या अविनाशी वस्तूचा विनाश करण्यास कोणीहि समर्थ नाही. १७.

पहा, सारासाराचा विचार केला असता त्यातील असारता ही भ्रांति आहे, असे समज आणि सार हे स्वभावतःच नित्य आहे असे जाण. १३३. हे तिन्ही लोक हा ज्याचा विस्तार आहे त्याला नाम, वर्ण, आकार अशी कांही चिन्हे (लक्षणे) नाहीत. १३४. जो शाश्वत व सर्वव्यापी असून जन्ममरणरहित आहे त्याचा करू गेले तरी केव्हांहि घात होत नाही. १३५.

नित्य, अविनाशी व अगम्य अशा आत्म्याचे हे देह (स्वभावतः) विनाशी म्हटलेले आहेत; म्हणून हे अर्जुना, तू युद्ध कर. १८.

आणि शरीर म्हणून जेवढे आहे तेवढे सगळे स्वभावतः नाशवंत आहे, म्हणून अर्जुना तूं लढावेस हे योग्य आहे. १३६.

हा (आत्मा) मारणारा आहे असे जो समजतो व मरणारा आहे असे जो समजतो त्या दोघांनाहि (खरे) कळत नाही. हा कोणाला मारीत नाही, (किंवा कोणाकडून) मारला जात नाही. १९.

तूं देहाचा अभिमान धरून या शरीराकडेच दृष्टि देऊन मी (अर्जुन) मारणारा आणि हे (कौरव) मरणारे असे म्हणत आहेस. १३७. तरी अर्जुना, तुला खरे तत्त्व समजत नाही. जर तत्त्वतः विचार करून पाहशील तर तू माराणारा नाहीस आणि हे मारले जातील असेहि नाहीत. १३८.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

जैसें स्वप्नामाजिं देखिजे । तें स्वप्नींचि साच आपजे । मग चेऊनियां पाहिजे । तंव कांहीं नाहीं ॥ ३९ ॥ तैसी हे जाण माया । तूं भ्रमत आहासी वायां । शस्त्रें हाणितलिया छाया । जैसी आंगीं न रुपे ॥ १४० ॥ कां पूर्ण कुंभ उलंडला । तेथ बिंबाकारु दिसे भ्रंशला । परी भानु नाहीं नासला । तयासवें ॥ ४१ ॥ ना तरी मठीं आकाश जैसें । मठाकृती अवतरलें असे । तो भंगलिया आपैसें । स्वरूपचि ॥ ४२ ॥ तैसें शरीराचां लोपीं । सर्वथा नाशु नाहीं स्वरूपीं । म्हणऊनि तूं हें नारोपीं । भ्रांति बापा ॥ ४३ ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

जैसें जीर्ण वस्त्र सांडिजे । मग नूतन वेढिजे । तैसें देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥ ४४ ॥

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

हा अनादि नित्यसिद्धु । निरुपाधि विशुद्धु । म्हणऊनि शस्त्रादिकीं छेदु । न घडे यया ॥ ४५ ॥

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

हा प्रळयोदकें नाप्लवे । अग्निदाहो न संभवे । एथ महाशोषु न प्रभवे । मारुताचा ॥ ४६ ॥ अर्जुना हा नित्यु । अचळु हा शाश्वतू । सर्वत्र सदोदितु । परिपूर्णु हा ॥ ४७ ॥ हा तर्काचिये दिठी । गोचर नोहे किरीटी । ध्यान याचिये भेटी । उत्कंठा वाहे ॥ ४८ ॥ हा सदा दुर्लभु मना । आपु नोहे साधना । निःसीमु हा अर्जुना । पुरुषोत्तमु ॥ ४९ ॥ हा गुणत्रयारहितु । व्यक्तीसी अतीतु । अनादि अविकृतु । सर्वरूप ॥ १५० ॥ अर्जुना ऐसा जाणावा । हा सकळात्मकु देखावा । मग सहजें शोकु आघवा । हरेल तुझा ॥ ५१ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् । तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंतचि हें मानिसी । तऱ्ही शोचूं न पवसी । पंडुकुमरा ॥ ५२ ॥ जे आदि स्थिति अंतु । हा निरंतर असे नित्यु । जैसा प्रवाहो

हा आत्मा कधी जन्म पावत नाही अथवा कधी मृत्यु पावत नाही. हा (एकदा) होऊन पुन्हा होणारा नाही असेहि नाही. हा जन्मरहित, नित्य, क्षयरहित व अनादि आहे. शरीराचा नाश झाला असता याचा नाश होत नाही. २०. हे पार्था, या आत्म्याला जो नाशरहित, नित्य, जन्मरहित व क्षयरहित असा जाणतो, तो पुरुष मारणार तरी कसा ? व कोणाला मारण्यास प्रवृत्त तरी करणार कसा ? २१.

ज्याप्रमाणे जे स्वप्नात पाहावे ते स्वप्न आहे तो पर्यंतच खरे वाटते; पण मग जागे होऊन पाहावे तो कांही एक नसते; १३९. त्याप्रमाणे ही (केवळ) माया आहे असे समज. तू व्यर्थ (हिच्या) भ्रमात पडला आहेस. ज्याप्रमाणे (मनुष्याच्या) सावलीला शस्त्राने मारल्यास त्याच्या अंगाला घाव लागत नाही, १४०. किंवा भरलेला घडा पालथा झाला म्हणजे त्यातील सूर्याचे प्रतिबिंब नाहीसे झालेले दिसते; परंतु त्या प्रतिबिंबाबरोबर सूर्याचा नाश झालेला नसतो, १४१. किंवा ज्याप्रमाणे आकाश हे मठात मठाच्या आकाराचे झालेले असते (दिसते) पण तो मठ मोडल्यावर ते आकाश सहजच आपल्या मूळरूपाने राहते; १४२. त्याप्रमाणे शरीराचा नाश झाला तरी प्राण्याच्या मूळ स्वरूपाचा मुळीच नाश होत नाही. म्हणून बाबा, तू स्वरूपाच्या ठिकाणी नाशाच्या भ्रांतीचा आरोप करू नकोस. १४३.

ज्याप्रमाणे पुरुष जीर्ण वस्त्रे टाकून देऊन दुसरी नवीन घेतो त्याप्रमाणे आत्मा जीर्ण शरीरे टाकून देऊन दुसरी नवी प्राप्त करून घेतो. २२.

ज्याप्रमाणे जुने वस्त्र टाकावे आणि मग नवीन नेसावे त्याप्रमाणे हा आत्मा एक देह टाकून दुसरा स्वीकारतो. १४४.

याला (आत्म्याला) शस्त्रे तोडीत नाहीत, अग्नि जाळीत नाही, पाणी भिजवीत नाही व वारा सुकवीत नाही. २३. या आत्म्याचा छेद होणे, दाह होणे; तो आर्द्र होणे किंवा शुष्क होऊन जाणेहि अशक्यच आहे. हा नित्य, सर्वव्यापी, स्थिर, अचल, सनातन आहे. २४.

हा आत्मा अनादि, नित्यसिद्ध (शाश्वत असणारा), उपाधिरहित व अत्यंत शुद्ध असा आहे. म्हणून याचा शस्त्रादिकांच्या योगाने घात होत नाही. १४५.

हा आत्मा अव्यक्त, अचिंत्य व अविकारी असल्याचे म्हटले आहे, म्हणून याला या प्रकारे (सकलात्मक) जाणल्यावर तुला शोक करणे योग्य नाही. २५.

हा (आत्मा) प्रलयकाळच्या पाण्याने बुडत नाही, हा अग्नीने जळणे संभवत नाही, येथे वायूच्या महाशोषणशक्तीचा प्रभाव चालत नाही. १४६. अर्जुना, हा नित्य, स्थिर, शाश्वत असून सर्व ठिकाणी नेहमी भरलेला असा आहे. १४७. अर्जुना, हा तर्काच्या दृष्टीला दिसणारा नाही. ध्यान तर त्याच्या भेटीसाठी उत्कंठित झालेले असते. १४८. हा मनाला नेहमी दुर्लभ आहे व साधनाला प्राप्त न होणारा (आहे.) अर्जुना, हा पुरुषोत्तम (परमात्मा) अनंत आहे. १४९. हा (सत्त्वादि) तीन गुणांनी रहित, आकाराच्या पलीकडचा, अनादि, विकार न पावणारा व सर्वव्यापी आहे. १५०. अर्जुना, असा हा आहे हे लक्षात घे. हा सकळात्मक आहे हे ओळख. मग तुझा सगळा हा शोक आपोआप नाहीसा होईल. १५१.

हे महाबाहो, हा आत्मा नेहमी (प्रत्येक देहोत्पत्तीच्या वेळी) जन्म पावतो व नेहमी मृत्यु पावतो असे जरी मानलेस तरी देखील शोक करणे तुला योग्य नाही. २६.

अथवा हा असा आहे, हे न जाणता तू (हा) नाशवंतच आहे असे जरी मानलेस, तरी अर्जुना तुला शोक करणे उचित नाही. १५२. कारण गंगेच्या पाण्याचा प्रवाह जसा अखंड आहे, तसा

अनुस्यूतु । गंगाजळाचा ॥ ५३ ॥ तें आदि नाहीं खंडलें । समुद्रीं तरी असें मिनलें । आणि जातचि मध्यें उरलें । दिसे जैसें ॥ ५४ ॥ इयें तिन्ही तयापरी । सरसींच सदा अवधारीं । भूतांसि कवणीं अवसरीं । ठाकती ना ॥ ५५ ॥ म्हणोनि हें आघवें । एथ तुज नलगे शोचावें । जे स्थितीची हे स्वभावें । अनादि ऐसी ॥ ५६ ॥ ना तरी हें अर्जुना । नयेचि तुझिया मना । जे देखोनि लोकु अधीना । जन्मक्षया ॥ ५७ ॥ तरी येथ कांहीं । तुज शोकासि कारण नाहीं । जे जन्ममृत्यु हे पाहीं । अपरिहर ॥ ५८ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

उपजे तें नाशे । नाशलें पुनरपि दिसे । हें घटिकायंत्र तैसें । परिभ्रमे गा ॥ ५९ ॥ ना तरी उदो अस्तु आपैसे । अखंडित होत जात जैसे । हें जन्ममरण तैसें । अनिवार जगीं ॥ १६० ॥ महाप्रळयअवसरे । हें त्रैलोक्यही संहरे । म्हणोनि हा न परिहरे । आदि अंतु ॥ ६१ ॥ तूं जरी हें ऐसें मानसी । तरी खेदु कां करिसी । काय जाणतचि नेणसी । धनुर्धरा ॥ ६२ ॥ एथ आणीकही एक पार्था । तुज बहुतीं परी पहातां । दुःख करावया सर्वथा । विषो नाहीं ॥ ६३ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

जें समस्तें इयें भूतें । जन्माआदि अमूर्तें । मग पातलीं व्यक्तीतें । जन्मलेया ॥ ६४ ॥ तियें क्षयासि जेथ जाती । तेथ निभ्रांत आनें नव्हती । देखें पूर्व स्थितींच येती । आपुलिये ॥ ६५ ॥ येर मध्यें जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें । तैसा आकारु हा मायावशें । सत्स्वरूपीं ॥ ६६ ॥ ना तरी पवनें स्पर्शिलें नीर । पढियासे तरंगाकार । का परापेक्षा अळंकार- । व्यक्ति कनकीं ॥ ६७ ॥ तैसें सकळ हें मूर्त । जाण पां मायाकारित । जैसें आकाशीं बिंबत । अभ्रपटळ ॥ ६८ ॥ तैसें आदीचि जें नाहीं । तयालागीं तूं रुदसि कायी । तूं अवीट तें पाहीं । चैतन्य एक ॥ ६९ ॥ जयाची आर्तीचि भोगित । विषयीं त्यजिले संत । जयालागीं विरक्त । वनवासिये ॥ १७० ॥ दिठी सूनि जयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें । मुनीश्वर तपातें । आचरताती ॥ ७१ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः श्रृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

उत्पत्ति, स्थिति व नाश यांचा क्रम अखंडच आहे. १५३. ते (गंगाजल) उगमस्थानी तुटत नाही (त्याची उत्पत्ति एकसारखी सुरूच असते) व शेवटी समुद्रात तर एकसारखे मिळत असते आणि मध्यंतरी ज्याप्रमाणे वाहात राहिलेले दिसते. १५४. त्याप्रमाणे उत्पत्ति-स्थिति व लय ही तिन्ही नेहमी बरोबरच असतात असे समज. ही कोणत्याहि वेळी प्राण्यांना थांबविता येत नाहीत. १५५. म्हणून या सगळ्यांचा शोक करण्याचे येथे तुला कारण नाही; कारण मुळापासून स्वभावतः अशी ही व्यवस्था चालत आलेली आहे. १५६. अथवा अर्जुना हा जीवलोक जन्ममृत्यूच्या अधीन आहे असे पाहून जरी हे (वरील म्हणणे) तुझ्या मनाला येत नसेल, १५७. तरी पण त्यात तुला शोक करण्याचे कारण नाही; (कारण) असे पहा की, हे जन्ममृत्यु टाळता न येणारे आहेत. १५८.

कारण की उत्पन्न झालेल्यास निःसंशय मृत्यु आहे आणि मेलेल्यास निःसंशय जन्म आहे. म्हणून अटळ अशा गोष्टीविषयी तू शोक करणेंयोग्य नाही. २७.

जे उत्पन्न होते ते नाश पावते व नाश पावलेले पुन्हा दिसते. अर्जुना, रहाटगाडग्या-सारखा असा हा क्रम अखंड चालतो, १५९. अथवा उदय आणि अस्त हे आपोआप ज्याप्रमाणे निरंतर होत जात असतात; त्याप्रमाणे जन्ममृत्यु हे जगात चुकविता येणारे नाहीत. १६०. महाप्रल-याच्या वेळी या त्रैलोक्याचाहि संहार होतो, म्हणून हा उत्पत्तिनाश टळत नाही. १६१. असे हे जर तुला पटत असेल तर मग खेद कां करीत आहेस ? अर्जुना, तू शहाणा असून वेड्यासारखे कां करतोस ? १६२. या ठिकाणी अर्जुना, आणखीहि एका तऱ्हेने विचार करता येईल. पुष्कळ बाजूंनी पाहिले तरी तुला दुःख करण्याचे मुळीच कारण दिसत नाही. १६३...

अर्जुना, हे प्राणिमात्र जन्मापूर्वी अव्यक्त असतात, मध्ये तेवढे व्यक्त होतात व (पुन्हा) मृत्यूनंतर अव्यक्तच बनतात. मग शोक कसला ? २८.

कारण हे सर्व जीव जन्माच्या अगोदर निराकार होते, मग जन्मल्यावर त्यांना आकार प्राप्त झाला. १६४. ते जेथे नाश होऊन जातात तेथे निःसंशय वेगळे असत नाहीत. पहा, ते आपल्या मूळच्या (अव्यक्त) अवस्थेलाच येतात. १६५. आता मध्यंतरी जे निराळे (व्यक्तरूप) दिसते, ते निद्रिताच्या स्वप्नाप्रमाणे होय. त्या स्वप्नाप्रमाणेच सत्स्वरूप चैतन्याच्या ठिकाणी मायेमुळे हा जगदाकार दिसतो; १६६. अथवा उदकाला वाऱ्याचा स्पर्श झाल्याबरोबर ते लाटांच्या आकाराचे भासते किंवा दुसऱ्याच्या इच्छेने सोन्याला दागिन्याचा आकार येतो; १६७. त्याप्रमाणे ही सर्व आकारास आलेली सृष्टि मायेने केली (मायेमुळे भासमान झाली) आहे, असे समज. ज्याप्रमाणे आकाशात मेघांचा पडदा उत्पन्न होतो; १६८. त्याप्रमाणे जे मुळातच नाही त्याकरिता तू काय रडत बसला आहेस ! निर्विकार असे जे चैतन्य त्याच्याकडे तू लक्ष दे. १६९. ज्या चैतन्याच्या प्राप्तीची तळमळ (संतांच्या ठिकाणी) उत्पन्न होताच त्या संतांना विषय सोडून जातात; जे विरक्त आहेत ते त्या आत्म्याच्या लाभाकरिता वनवास स्वीकारतात. १७०. त्याच्यावर नजर ठेवून मोठाले मुनि ब्रह्मचर्यादिक व्रतांचे आणि तपांचे आचरण करतात. १७१.

कोणी (एखादा) या आत्म्याला आश्चर्याप्रमाणे पाहतो, तसाच कोणी (दुसरा) आश्चर्याप्रमाणे याविषयी बोलतो. आणखी कोणी याविषयी आश्चर्यासारखे ऐकतो (व देहाला विसरतो); पण याप्रमाणे पाहून, वर्णन करून व ऐकूनहि (यांपैकी) कोणी याला (कारण ते आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला की तद्रूप होतात व मग पुन्हा देह तादात्म्यावर येत नाहीत) जाणत नाही. २९.

एक अंतरीं निश्चळ । जें निहाळितां केवळ । विसरले सकळ । संसारजात ।। ७२ ।। एका गुणानुवादु करितां । उपरति होऊनि चित्ता । निरवधि तल्लीनता । निरंतर ।। ७३ ।। एक ऐकतांचि निवाले । ते देहभावीं सांडिले । एक अनुभवें पातले । तद्रूपता ।। ७४ ।। जैसे सरिताओघ समस्त । समुद्रामाजिं मिळत । परी माघौते न समात । परतले नाहीं ।। ७५ ।। तैसिया योगिश्वरांचिया मती । मिळणीसवें एकवटती । परी जे विचारूनि पुनरावृत्ति । भजतीचिना ।। ७६ ।।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ।। ३० ।।

जें सर्वत्र सर्वही देहीं । जया करितांही घातु नाहीं । तें विश्वात्मक तूं पाहीं । चैतन्य एक ।। ७७ ।। याचेनिचि स्वभावें । हें होत जात आघवें । तरी सांग काय शोचावें । एथ तुवां ।। ७८ ।। एऱ्हवी तरी पार्था । तुज कां नेणों न मनें चित्ता । परी किडाळ हें शोचितां । बहुतीं परी ।। ७९ ।।

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ।। ३१ ।।

तूं अझुनि कां न विचारिसी । काय हें चिंतितु आहासी । स्वधर्मु तो विसरलासी । तरावें जेणें ।। १८० ।। या कौरवां भलतें जाहलें । अथवा तुजचि कांहीं पातलें । कीं युगचि हें बुडालें । जऱ्हीं एथ ।। ८१ ।। तरी स्वधर्मु एक आहे । तो सर्वथा त्याज्य नोहे । मग तरिजेल काय पाहें । कृपाळूपणें ।। ८२ ।। अर्जुना तुझें चित्त । जऱ्ही जाहलें द्रवीभूत । तऱ्ही हें अनुचित । संग्रामसमयीं ।। ८३ ।। अगा गोक्षीर जरी जाहलें । तरी पथ्यासि नाहीं म्हणितलें । ऐसेनिहि विष होय सुदलें । नवज्वरीं देतां ।। ८४ ।। तैसें आनी आन करितां । नाशु होईल हिता । म्हणऊनि तूं आतां । सावध होई ।। ८५ ।। वायांचि व्याकुळ कायी । आपुला निजधर्मु पाहीं । जो आचरितां बाधु नाहीं । कवणे काळीं ।। ८६ ।। जैसें मार्गेचि चालतां । अपावो न पवे सर्वथा । कां दीपाधारें वर्ततां । नाडळिजे ।। ८७ ।। तयापरी पार्था । स्वधर्मे राहाटतां । सकळकामपूर्णता । सहजें होय ।। ८८ ।। म्हणोनि यालागीं पाहीं । तुम्हां क्षत्रियां आणीक कांहीं । संग्रामावांचूनि नाहीं । उचित जाणें ।। ८९ ।। निष्कपटा होआवें । उसिणा घाई जुंझावें । हें असो काय सांगावें । प्रत्यक्षावरी ।। १९० ।।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ।। ३२ ।।

कित्येक स्थिर अंतःकरणाचे लोक त्याला (आत्म्याला) निरखून पाहताच सर्व संसार विसरून जातात. १७२. कित्येक त्याच्या गुणांचे वर्णन करता करता चित्तात वैराग्य उत्पन्न होऊन अमर्याद व अखंड तन्मयता पावतात. १७३. कित्येक (त्याचे स्वरूपवर्णन) ऐकताच शांत होतात व त्याची देहभावना सुटते. कित्येक (त्याच्या) अनुभवाने तद्रूपता पावतात. १७४. सर्व नद्या समुद्राला मिळतात पण त्यात त्यांचा समावेश झाला नाही म्हणून त्या परतल्या, असे ज्याप्रमाणे केव्हांहि होत नाही; १७५. त्याप्रमाणे थोर थोर योग्यांच्या बुद्धि आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होताच तद्रूप होतात, पण एकदा ते तद्रूप झाले की विचार करून पुन्हा देहतादात्म्यावर येत नाहीत. १७६.

अर्जुना, सर्वांच्या देहामध्ये (असलेला) हा आत्मा सर्वदा अमर आहे; म्हणून कोणत्याहि प्राण्याबद्दल शोक करण्यास तू योग्य नाहीस. ३०.

जे सर्वत्र व सर्व देहांत आहे व करू लागले तरी ज्याचा घात होत नाही ते विश्वव्यापी एक चैतन्य तू लक्षात घे. १७७. हे सर्व जग (आपल्या स्वभावाने) उत्पन्न होत आहे व नाश पावत आहे. तर सांग, येथे तुला शोक करण्यासारखे काय आहे ? १७८. परंतु हे अर्जुना, विचार करून पाहिले तर तुझ्या चित्ताला हे कां पटू नये, हे मला समजत नाही; पण याचा शोक करणे हे पुष्कळ प्रकारांनी वाईट आहे. १७९.

आणि स्वधर्माचा विचार करताहि तू व्याकुळ होणे योग्य नाही. कारण कर्तव्यप्राप्त युद्धापेक्षा क्षत्रियाला दुसरे हितकर कांही नाही. ३१.

तू अजून (याचा) कां विचार करीत नाहीस ? काय हे मनात घेऊन बसला आहेस ? ज्याच्या योगाने तरून जावयाचे तो आपला धर्म तू विसरला आहेस. १८०. या कौरवांचे वाटेल ते झाले अथवा तुझ्यावरच कांही प्रसंग आला, अथवा या वेळी युगान्त जरी झाला, १८१. तरी स्वधर्म म्हणून जो एक आहे तो मुळीच टाकता येत नाही; असे असता विचार कर, कृपाळुपणा धरून तुला तरून जाता येईल काय ? १८२. अर्जुना, तुझे चित्त जरी दयेने विरघळून गेले तरी तसे होणे या युद्धाच्या प्रसंगी योग्य नाही. १८३. अरे, दूध जरी गाईचे असले तरी ते पथ्यास घेऊ नये असे (वैद्यशास्त्राने) सांगितले असताहि (आग्रहाने) नवज्वरात दिलेच तर ते विषवत् (मारक) होते. १८४. त्याप्रमाणे भलत्या ठिकाणी भलते केले असता हिताचा नाश होतो. एवढ्या-करिता तू आता सावध हो. १८५. तू विनाकारण शोकाकुल कां होतोस ? ज्याचे आचरण केले असता केव्हांहि दोष लागावयाचा नाही त्या आपल्या स्वधर्माकडे लक्ष दे. १८६. ज्याप्रमाणे सरळ रस्त्याने चालले असता मुळीच अपाय पोहोचत नाही किंवा दिव्याच्या आधाराने चालले असता ठेच लागत नाही; १८७. त्याप्रमाणे पार्था स्वधर्माने वागले असता सर्व इच्छा सहजच पुऱ्या होतात. १८८. म्हणून हे पहा, तुम्हा क्षत्रियांना युद्धावाचून दुसरे कांही उचित नाही, हे लक्षात ठेव. १८९. मनात कपट न धरता माऱ्याला मारा करून आवेशाने लढावे; पण हे (बोलणे) असो, प्रत्यक्षच प्रसंग आला आहे, तेव्हां जास्त काय सांगावे ! १९०.

आणि पार्था अशा प्रकारचे युद्ध (म्हणजे) सहजगत्या उघडलेले स्वर्गाचे द्वारच प्राप्त झाले आहे. भाग्यशाली क्षत्रियांनाच हे प्राप्त होते. ३२.

अर्जुना झुंज देखें आतांचें । हें हो काज दैव तुमचें । कीं निधान सकळ धर्मांचें । प्रगटलें असे ॥ ९१ ॥ हा संग्रामु काय म्हणिपे । कीं स्वर्गुचि येणें रूपें । मूर्त कां प्रतापें । उदो केला ॥ ९२ ॥ ना तरी गुणाचेनि पतिकरें । आर्तीचेनि पडिभरें । हे कीर्तीचि स्वयंवरें । आली तुज ॥ ९३ ॥ क्षत्रियें बहुत पुण्य कीजे । तैं झुंज ऐसें हें लाहिजे । जैसें मार्गे जातां आडळिजे । चिंतामणीसी ॥ ९४ ॥ ना तरी जांभया पसरे मुख । तेथ अवचटें पडे पीयूख । तैसा संग्रामु हा देख । पातला असे ॥ ९५ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

आतां हा ऐसा अव्हेरिजे । मग नाथिले शोचूं बैसिजे । तरी आपण आहाणा होईजे । आपणपेयां ॥ ९६ ॥ पूर्वजांचें जोडलें । आपणचि होय धाडिलें । जरी आजि शस्त्र सांडिलें । रणीं इये ॥ ९७ ॥ असती कीर्ति जाईल । जगचि अभिशापु देईल । आणि गिंवसित पावतील । महादोष ॥ ९८ ॥ जैसी भातारेंहीन वनिता । उपहति पावे सर्वथा । तैशी दशा जीविता । स्वधर्मेंवीण ॥ ९९ ॥ ना तरी रणीं शव सांडिजे । तें चौमेरी गिधीं विदारिजे । तैसें स्वधर्महीन अभिभविजे । महादोषीं ॥ २०० ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् । संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

म्हणोनि स्वधर्म हा सांडसील । तरी पापा वरपडा होसील । आणि अपेश तें न वचेल । कल्पांतवरी ॥ १ ॥ जाणतेनि तंवचि जियावें । जंव अपकीर्ति आंगा न पवे । आणि सांग पां केवीं निगावें । एथोनियां ॥ २ ॥ तूं निर्मत्सरु सदयता । येथूनि निघसी कीर माघौता । परी ते गति समस्तां । न मनेल ययां ॥ ३ ॥ हे चहूंकडूनि वेढितील । बाणवरी घेतील । तेथ पार्था न सुटिजेल । कृपाळुपणें ॥ ४ ॥ ऐसेनिहि प्राणसंकटें । जरी विपायें पां निघणें घटे । तरी तें जियालेंही वोखटें । मरणाहुनी ॥ ५ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

तूं आणीकही एक न विचारिसी । एथ संभ्रमें झुंजों आलासी । आणि सकणवपणें निघालासी । मागुता जरी ॥ ६ ॥ तरी तुझें तें अर्जुना । यां वैरियां दुर्जनां । कां प्रत्यया येईल मना । सांगें मज ॥ ७ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः । निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

हे म्हणतील गेला रे गेला । अर्जुन आम्हां बिहाला । हा सांगें बोलु उरला । निका कायी ॥ ८ ॥ लोक सायासें करूनि बहुतें । कां वेंचिती

अर्जुना, सांप्रतचे युद्ध पहा. हे कार्य म्हणजे जणू काय तुमचे दैवच फळले आहे अथवा सर्व धर्मांचा ठेवाच (तुमच्यापुढे) उघडा झालेला आहे. १९१. याला काय युद्ध म्हणावे ? युद्धाच्या रूपाने हा मूर्तिमंत स्वर्गच (अवतरला) आहे. अथवा मूर्तिमंत तुझा प्रतापच हा उगवला आहे. १९२. अथवा तुझ्या गुणावर लुब्ध होऊन ही कीर्तीच उत्कट इच्छेने तुला वरण्याला आली आहे. १९३. क्षत्रियाने पुष्कळ पुण्य करावे तेव्हां त्याला असे हे युद्ध करावयास मिळते. ज्याप्रमाणे वाटेने (सहज) जात असता ठेच लागावी व काय लागले म्हणून पाहावे तो चिंतामणि आढळावा; १९४. अथवा जांभई देण्यासाठी तोंड उघडले असता अकस्मात् अमृत येऊन त्यात पडावे; त्याप्रमाणे हे (धर्म) युद्ध (अनायासे) आलेले आहे असे समज. १९५.

असे असून हा कर्तव्यप्राप्त संग्राम तू करणार नाहीस तर स्वधर्म व कीर्ति यांना मुकून पाप मात्र मिळवशील. ३३.

आता असा हा (संग्राम) टाकून, नाही त्याचा शोक करीत बसलास, तर आपण आपलाच घात केल्यासारखे होईल. १९६. आज जर तू या युद्धात शस्त्र टाकून दिलेस तर पूर्वजांनी मिळवून ठेवलेले (पुण्य व यश) आपणच घालविल्या-सारखे होईल. १९७. इतकेच नव्हे तर तुझी असलेली कीर्ति जाईल, सगळे जग तुला नांवे ठेवील आणि महापातके तुला हुडकीत येऊन गाठतील. १९८. ज्याप्रमाणे पतिविरहित स्त्री सर्व प्रकारे अनादराला पात्र होते, त्याप्रमाणे स्वधर्म-त्यागाने जीविताची तशी दशा होते. १९९. अथवा युद्धभूमीवर टाकून दिलेल्या प्रेताला ज्याप्रमाणे चोहोबाजूंनी गिधाडे तोडतात, त्याप्रमाणे स्वधर्म-रहित पुरुषाला महादोष घेरतात. २००.

आणखी (सर्व) लोक तुझी सर्वकाळ अपकीर्ति सांगत राहतील आणि संभावित पुरुषाला (तर) दुष्कीर्ति मरणापेक्षा जास्त (वाईट) आहे. ३४.

म्हणून तू आपला धर्म टाकशील, तर पापाला पात्र होशील आणि अपकीर्तीचा डाग तर कल्पान्तापर्यंतहि जाणार नाही. २०१. अपकीर्ति जोपर्यंत अंगाला शिवली नाही, तोपर्यंतच शहाण्याने जगावे. आता सांग बरे येथून कसे परत फिरावे ? २०२. तू मत्सर टाकून व दयेने युक्त होऊन रणातून परत फिरशील खरा; पण तुझी ती स्थिति या सर्वांना पटणार नाही. २०३. म्हणून हे तुला चारी बाजूंनी घेरतील, तुझ्यावर बाणांचा वर्षाव करतील; त्याप्रसंगी अर्जुना कृपाळूपणामुळे तुझी सुटका होणार नाही. २०४. जरी कदाचित त्या प्राणसंकटातून तुझी कशीबशी सुटका झाली, तरी (तसे) ते जगणेहि मरणाहून वाईटच. २०५.

भयामुळे तू रणातून परत गेलास, (असे) महारथी मानू लागतील. ज्यांना तुझ्याविषयी बहुमान वाटत होता, ते तुला तुच्छ मानतील. ३५.

आणखीहि अर्जुना, एका गोष्टीचा विचार तू करीत नाहीस. येथे तू मोठ्या उत्साहाने लढण्या-करिता म्हणून आलास आणि आता जर दया उत्पन्न झाल्यामुळे परत फिरलास, २०६. तर अर्जुना, तुझे ते करणे या दुष्ट वैऱ्यांच्या मनाला खरे वाटेल का ? सांग बरे मला. २०७.

तुझे शत्रु तुझ्याविषयी भलभलते पुष्कळ बोलतील, (आणि) तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करीत (राहतील). यापेक्षा अधिक दुःखदायक काय आहे ? ३६.

ते म्हणतील, हा पळाला रे पळाला ! अर्जुन आम्हाला भ्याला. असा दोष तुझ्यावर राहिला, तर ते चांगले का ? सांग. २०८. लोक अनेक कष्ट करतात किंवा प्रसंगी आपले प्राणहि खर्ची

आपुलीं जीवितें। परी वाढविती कीर्तीतें। धनुर्धरा ॥ ९ ॥ ते तुज अनायासें। अनकळित जोडिली असे। हें अद्वितीय जैसें। गगन आहे ॥ २१० ॥ तैसी कीर्ति निःसीम। तुझां ठायीं निरुपम। तुझे गुण उत्तम। तिहीं लोकीं ॥ ११ ॥ दिगंतीचे भूपति। भाट होऊनि वाखाणिती। जे ऐकिलिया दचकती। कृतांतादिक ॥ १२ ॥ ऐसा महिमा घनवट। गंगा तैसी चोखट। जया देखी जगीं सुभट। वांठ जाहली ॥ १३ ॥ तें पौरुष तुझें अद्भुत। आइकोनियां हे समस्त। जाहले आथि विरक्त। जीवितेंसी ॥ १४ ॥ जैसा सिंहाचिया हांका। युगांतु होय मदमुखा। तैसा कौरवां अशेखां। धाकु तुझा ॥ १५ ॥ जैसे पर्वत वज्रातें। ना तरी सर्प गरुडातें। तैसे अर्जुना हे तूंतें। मानिती सदा ॥ १६ ॥ तें अगाधपण जाईल। मग हिणावो अंगा येईल। जरी मागुता निघसील। न झुंजतचि ॥ १७ ॥ आणि हे पळतां पळों नेदिती। धरूनि अवकळा करिती। न गणित कुटी बोलती। आइकतां तुज ॥ १८ ॥ मग ते वेळीं हियें फुटावें। आतां लाठेपणें कां न झुंजावें। हें जिंतलें तरी भोगावें। पृथ्वीतळ ॥ १९ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्। तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

ना तरी रणीं एथ। झुंजतां वेंचलें जीवित। तरी स्वर्गसुख अनकळित। पावसील ॥ २२० ॥ म्हणोनि ये गोठी। विचारु न करीं किरीटी। आतां धनुष्य घेऊनि उठीं। झुंझें वेगीं ॥ २१ ॥ देखें स्वधर्मु हा आचरतां। दोषु नाशे असता। तुज भ्रांति हे कवण चित्ता। एथ पातकाची ॥ २२ ॥ सांगें प्लवेंचि काय बुडिजे। कां मार्गी जातां आडळिजे। परी विपायें चालों नेणिजे। तरी तेंही घडे ॥ २३ ॥ अमृतें तरीचि मरिजे। जरी विखेंसीं सेविजे। तैसा स्वधर्मे दोषु पाविजे। हेतुकपणें ॥ २४ ॥ म्हणोनि तुज पार्था। हेतु सांडोनि सर्वथा। क्षात्रवृत्ती झुंजतां। पाप नाहीं ॥ २५ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ। ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखीं संतोषा न यावें। दुःखीं विषादा न भजावें। आणि लाभालाभ न धरावे। मनामाजीं ॥ २६ ॥ एथ विजयपण होईल। कां सर्वथा देह जाईल। हें आधींचि कांहीं पुढील। चिंतावेना ॥ २७ ॥ आपणयां उचिता। स्वधर्मातेंचि रहाटतां। जें पावे तें निवांता। साहोनि जावें ॥ २८ ॥ ऐसेया मनें होआवें। तरी दोषु न घडे स्वभावें। म्हणोनि आतां झुंजावें। निभ्रांत तुवां ॥ २९ ॥

घालतात, पण धनुर्धरा, कीर्ति वाढवितात. २०९. ती तुला अनायासे संपूर्ण लाभली आहे. आकाश हे ज्याप्रमाणे अद्वितीय आहे. २१०. त्याप्रमाणे अनंत व उपमारहित. अशी तुझी कीर्ति आहे. तिन्ही लोकांत तुझे गुण उत्तम (म्हणून प्रसिद्ध) आहेत. २११. देशोदेशींचे राजे भाट बनून (तुझी कीर्ति) वाखाणतात, ती ऐकून यमादिकांनाहि धास्ती पडते. २१२. अशी (तुझी) थोरवी भरीव असून गंगेसारखी निर्मल आहे. ती पाहून जगातील मी मी म्हणणारे वीर चकित होतात. २१३. तो तुझा अपूर्व पराक्रम ऐकून, या सगळ्यांनी आपल्या जीवाची आशा सोडली आहे. २१४. ज्याप्रमाणे सिंहाच्या गर्जनेने मदोन्मत्त हत्तीला प्रलयकाळ होतो, त्याप्रमाणे या कौरवांना तुझा धाक बसला आहे. २१५. ज्याप्रमाणे पर्वत वज्राला किंवा सर्प गरुडाला समजतात, त्याप्रमाणे अर्जुना, हे तुला नेहमी मानतात. २१६. जर तू न लढताच परत निघशील, तर तुझा तो मोठेपणा नाहीसा होईल आणि मग तुला हीनपणा येईल. २१७. आणि तू (जरी) पळून जाऊ लागलास तरी हे कौरव तुला जाऊ देणार नाहीत; तुला पकडून तुझी फजिती करतील आणि तू ऐकत असताना तुझी अमर्याद निंदा करतील. २१८. मग त्या वेळी तुझे हृदय विदीर्ण होईल. त्यापेक्षा आज शौर्याने कां लढू नये ? यांना जिंकलेस तर पृथ्वीच्या राज्याचा उपभोग घेशील. २१९.

मारला गेलास तर स्वर्गाला प्राप्त होशील; अथवा जय मिळविलास तर पृथ्वी भोगशील; म्हणून हे अर्जुना, दृढनिश्चय करून युद्धाला उभा राहा. ३७.

अथवा, या समरांगणावर युद्ध करतांना प्राण खर्ची पडले तर स्वर्गातील सुख (तुला) त्रासावाचून प्राप्त होईल. २२०. एवढ्याकरिता अर्जुना, या गोष्टीचा विचार करीत बसू नकोस. आता हे धनुष्य घेऊन ऊठ आणि लवकर युद्धाला आरंभ कर. २२१. पहा, या स्वधर्माचे आचरण केले असता असलेली पापे नाहीशी होतात. (मग हे युद्ध केल्याने) पातक लागेल ही भ्रांति या ठिकाणी तुझ्या चित्तात कशी आली ? २२२. अर्जुना सांग, नावेने कोणी बुडेल का ? किंवा (चांगल्या) वाटेने जाताना ठेच लागेल का ? पण कदाचित् नीट चालता येत नसेल तर तेहि होईल. २२३. दूधच पण जर विषासह सेवन केले तरच त्याने मरण येईल. त्याचप्रमाणे फलाशेने स्वधर्मापासून दोष लागतो. २२४. म्हणून पार्था, सर्व प्रकारे फलाशा सोडून क्षत्रियांच्या धर्माप्रमाणे युद्ध कर, म्हणजे तुला पाप मुळीच लागणार नाही. २२५.

सुखदुःख, लाभहानि, यशापयश ही सारखी मानून नतर युद्धाला सज्ज हो. (मनाने) असे झाले असता तुला पाप लागणार नाही. ३८.

सुखाच्या वेळी संतोष मानू नये, दुःखाच्या वेळी खिन्नता धरू नये आणि लाभ व हानि मनात धरू नये. २२६. या युद्धामध्ये जय मिळेल किंवा अजिबात देहच नाहीसा होईल, या पुढच्या गोष्टी अगोदरच चिंतीत बसू नये. २२७. आपल्याला योग्य असे जे स्वधर्माचे आचरण तेच करीत असतांना, जो प्रसंग येईल तो मुकाट्याने सहन करून टाकावा. २२८. अशी मनाची तयारी होईल, तर मग सहजच पाप घडणार नाही; म्हणून तू आता खुशाल लढावे. २२९.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां श्रृणु । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

हे सांख्यस्थिति मुकुलित । सांगितली तुज एथ । आतां बुद्धियोगु निश्चित । अवधारीं पां ॥ २३० ॥ जया बुद्धियुक्ता । जाहालिया पार्था । कर्मबंधु सर्वथा । बाधूं न पवे ॥ ३१ ॥ जैसें वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्रांचा वर्षावो साहिजे । परी जैतेंसीं उरिजे । अचुंबिता ॥ ३२ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

तैसें ऐहिक तरी न नशे । आणि मोक्षु तो उरला असे । जेथ पूर्वानुक्रम दिसे । चोखाळत ॥ ३३ ॥ कर्माधारें राहाटिजे । परी कर्मफळ न निरीक्षिजे । जैसा मंत्रज्ञु न बधिजे । भूतबाधा ॥ ३४ ॥ तियापरी जे सुबुद्धि । आपुलाल्या निरवधि । हा असतांचि उपाधि । आकळूं न सके ॥ ३५ ॥ जेथ न संचरे पुण्यपाप । जें सूक्ष्म अति निष्कंप । गुणत्रयादि लेप । न लगती जेथ ॥ ३६ ॥ अर्जुना ते पुण्यवशें । जरी अल्पचि हृदयीं बुद्धि प्रकाशे । तरी अशेषही नाशे । संसारभय ॥ ३७ ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन । बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

जैसी दीपकळिका धाकुटी । परी बहु तेजातें प्रगटी । तैसी सद्‌बुद्धि हे थेकुटी । म्हणों नये ॥ ३८ ॥ पार्था बहुतीं परी । हे अपेक्षिजे विचारशूरीं । जे दुर्लभ चराचरीं । सद्वासना ॥ ३९ ॥ आणिकासारिखा बहुवसु । जैसा न जोडे परिसु । कां अमृताचा लेशु । दैवगुणें ॥ २४० ॥ तैसी दुर्लभ जे सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि । जैसा गंगेसी उदधि । निरंतर ॥ ४१ ॥ तैसा ईश्वरावांचुनि कांहीं । जिये आणीक लाणी नाहीं । ते एकचि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगीं ॥ ४२ ॥ येरी ते दुर्मति । जे बहुधा असे विकरती । तेथ निरंतर रमती । अविवेकिये ॥ ४३ ॥ म्हणोनि तया पार्था । स्वर्ग संसार नरकावस्था । आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ॥ ४४ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

वेदाधारें बोलती । केवळ कर्म प्रतिष्ठिती । परी कर्मफळीं आसक्ती । धरूनियां ॥ ४५ ॥ म्हणती संसारीं जन्मिजे । यज्ञादि कर्म कीजे । मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ॥ ४६ ॥ एथ हें वांचूनि कांहीं । आणिक सर्वथा सुखचि नाहीं । ऐसें अर्जुना बोलती पाहीं । दुर्बुद्धि ते ॥ ४७ ॥

याप्रमाणे सांख्यविषयक बुद्धि तुला सांगितली. आता कर्मयोगातील बुद्धि ऐक. अर्जुना, ती प्राप्त झाली असता तू कर्मबंधनापासून मुक्त होशील. ३९.

येथपर्यंत तुला हा ज्ञानमार्ग थोडक्यात सांगितला. आता निष्काम कर्ममार्ग निश्चित सांगतो, तो तू ऐक. २३०. अर्जुना, निष्काम कर्मयोगातील बुद्धि ज्याला साधली त्याला कर्मबंध मुळीच बाधत नाही. २३१. ज्याप्रमाणे वज्रासारखे चिलखत अंगात घातले असता शस्त्रांची वृष्टि सहन करता येते, इतकेच नव्हे तर (त्या शस्त्रांचा अंगाला) स्पर्शहि न होता विजयी होऊन राहता येते; २३२.

या निष्काम कर्मयोगात, आरंभ केलेल्या कर्मांचा नाश होत नाही, याला संकट येत नाही. या धर्माचे थोडे जरी (अनुष्ठान) झाले, तरी ते मोठ्या भयापासून रक्षण करते. ४०.

त्याप्रमाणे ज्या कर्मयोगात पूर्वीपासून चालत आलेले कर्म शुद्धपणाने चालू राहिलेले दिसून येते, त्या कर्मयोगात इहलोकातील भोगांचा नाश तर होत नाहीच आणि मोक्ष तर ठेवलेलाच आहे. २३३. कर्मांच्या आधाराने वागावे पण त्या कर्मांच्या फळावर नजर ठेवू नये. ज्याप्रमाणे मंत्र जाणणाऱ्याला भुताची बाधा होत नाही; २३४. त्याप्रमाणे सुबुद्धि (अनासक्तपणे कर्म करण्याची बुद्धि) एकदा पूर्णपणे आपलीशी झाली, म्हणजे हा उपाधीत असूनहि उपाधि त्याला बाधा करू शकत नाही. २३५. ज्या बुद्धीत पुण्यपापादि कर्मफलांचा प्रवेश होत नाही, जी सूक्ष्म व अतिनिश्चल झालेली असते व जिला तीन गुणांचा विटाळ नसतो; २३६. अर्जुना, ती बुद्धि पुण्याईच्या योगाने जर थोडीशी हृदयात प्रगट होईल तर संसाराचे सर्व भय नाहीसे होईल. २३७.

हे अर्जुना, येथे निश्चयात्मक (ईश्वरनिष्ठ) बुद्धि एकच आहे. जे अनिश्चित आहेत, त्यांना मात्र अनेक भेदांनी युक्त अशा अनंत बुद्धि असतात. ४१.

ज्याप्रमाणे दिव्याची ज्योत लहान खरी पण ती मोठा प्रकाश पाडते, त्याप्रमाणे ह्या सद्बुद्धीला लहान म्हणता येत नाही. २३८. अर्जुना, विचार करण्यात पटाईत असलेले लोक या बुद्धीची पुष्कळ प्रकारे इच्छा करतात. कारण एकंदर सृष्टीत ही सद्बुद्धि दुर्लभ आहे. २३९. ज्याप्रमाणे इतर वस्तु हव्या तितक्या मिळतात, पण परीस तसा मिळत नाही, किंवा अमृताचा थेंब मिळण्यास तसाच दैवयोग लागतो; २४०. त्याचप्रमाणे परमात्मा हाच जिचे अंतिम ध्येय आहे ती सद्बुद्धि दुर्लभ आहे. गंगेला ज्याप्रमाणे समुद्रावाचून निखालस (खरोखर) अन्य गति नाही, २४१. त्याचप्रमाणे जिला ईश्वरावाचून अन्य आश्रय स्थान नाही, तीच जगात फक्त एक सद्बुद्धि आहे. पहा. २४२. या सद्बुद्धिहून अन्य जी बुद्धि ती दुर्बुद्धि होय. ती अनेक प्रकारे विकार पावते. जे अविचारी असतात, तेच तिच्या ठिकाणी नेहमी रममाण होतात. २४३. म्हणून पार्था त्यांना स्वर्ग, संसार व नरक हे प्राप्त होतात. (पण) त्यांना आत्मसुखाचे मुळीच दर्शन होत नाही. २४४.

हे अर्जुना, वेदांच्या अर्थवादात रत झालेले अविवेकी, (स्वर्गसुख व त्याचे साधन जे कर्म यां खेरीज) दुसरे कांही नाही असे म्हणणारे पुष्पयुक्त वृक्षाप्रमाणे मनोहर जी ही दिसते, अशा वेदवाणीच्या (वेदाची जी ही पुष्पित रोचक वाणी तिच्या) आधाराने बोलतात. ४२

ते वेदवचनांची प्रमाणे देऊन बोलतात, केवळ कर्ममार्गाचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करतात; पण कर्मफलाचा लोभ धरतात. २४५. ते म्हणतात, मृत्युलोकी जन्मावे, यज्ञादि कर्मे करावी आणि मनोहर अशा स्वर्गसुखाचा उपभोग घ्यावा. २४६. यावाचून या लोकी दुसरे मुळीच सुख नाही, असे ते दुर्बुद्धीचे लोक प्रतिपादन करतात; अर्जुना पहा. २४७.

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

देखें कामना अभिभूत । होऊनि कर्मे आचरत । ते केवळ भोगीं चित्त । देऊनियां ॥ ४८ ॥ क्रियाविशेषें बहुतें । न लोपिती विधीतें । निपुण होऊनि धर्मातें । अनुष्ठिती ॥ ४९ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

परी एकचि कुडें करिती । जे स्वर्गकामु मनीं धरिती । यज्ञपुरुषा चुकती । भोक्ता जो ॥ २५० ॥ जैसा कर्पूराचा राशि कीजे । मग अग्नि लाऊनि दीजे । कां मिष्टान्नीं संचरविजे । काळकूट ॥ ५१ ॥ दैवें अमृतकुंभ जोडला । तो पायें हाणोनि उलंडिला । तैसा नासिती धर्मु निपजला । हेतुकपणें ॥ ५२ ॥ सायासें पुण्य अर्जिजे । मग संसारु कां अपेक्षिजे । परी नेणती ते काय कीजे । अप्राप्त देखें ॥ ५३ ॥ जैसी रांधवणी रससोय निकी । करूनियां मोलें विकी । तैसा भोगासाठीं अविवेकी । धाडिती धर्मु ॥ ५४ ॥ म्हणोनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा । तयां वेदवादरतां । मनीं वसे ॥ ५५ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

तिहीं गुणीं आवृत । हे वेद जाणें निभ्रांत । म्हणोनि उपनिषदादि समस्त । सात्त्विक ते ॥ ५६ ॥ येर रजतमात्मक । जेथ निरूपिजे कर्मादिक । जे केवळ स्वर्गसूचक । धनुर्धरा ॥ ५७ ॥ म्हणोनि तूं जाण । हे सुखदुःखासीच कारण । एथ झणें अंतःकरण । रिगों देसी ॥ ५८ ॥ तूं गुणत्रयातें अव्हेरीं । मी माझें हें न करीं । एक आत्मसुख अंतरीं । विसंब झणीं ॥ ५९ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

जरी वेदें बहुत बोलिलें । विविध भेद सूचिले । तऱ्ही आपण हित आपुलें । तेंचि घेपे ॥ २६० ॥ जैसा प्रगटलिया गभस्ती । अशेषही मार्ग दिसती । तरी तेतुलेही काय चालिजती । सांगें मज ॥ ६१ ॥ कां उदकमय सकळ । जऱ्ही जाहलें असे महीतळ । तरी आपण घेपे केवळ । आर्तीचजोगें ॥ ६२ ॥ तैसे ज्ञानिये जे होती । ते वेदार्थातें विवरिती । मग अपेक्षित तें स्वीकारिती । शाश्वत जें ॥ ६३ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

विषयभोगाविषयी तत्पर व स्वर्गाच्या मागे लागलेले, भोग आणि ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसंबंधाने जिच्यामध्ये पुष्कळ कर्मे सांगितली आहेत; ती जन्मरूप कर्मफल देणारी (अशी वाणी बोलणारे) ४३.

पहा, केवळ सुखोपभोगांकडे नजर देऊन व फलाशेने व्याप्त होऊन ते दुर्बुद्धीचे लोक कर्मे आचरितात. २४८. अनेक प्रकारच्या कर्मानुष्ठानाने, विधीत यत्किंचितहि चूक होऊ न देता व अगदी दक्षतेने ते धर्माचरण करतात. २४९.

त्या विषय व ऐश्वर्य यांचे ठिकाणी आसक्त झालेल्या आणि त्या वाणीच्या योगाने ज्यांची विवेकबुद्धि झाकलेली आहे, अशा पुरुषाच्या अंतःकरणामध्ये आत्मतत्त्वविषयक बुद्धि उद्भवत नाही. ४४.

परंतु ते एकच वाईट गोष्ट करतात. ती ही की, स्वर्गाची इच्छा ते मनात बाळगतात आणि यज्ञाचा भोक्ता जो परमात्मा त्याला विसरतात. २५०. ज्याप्रमाणे कापराची रास करावी आणि मग तिला अग्नि लावून द्यावा, किंवा मिष्टान्नात जालीम विष घालावे, २५१. किंवा दैवयोगाने मिळालेला अमृताचा घडा लाथ मारून पालथा करावा, त्याप्रमाणे फलाचा अभिलाष धरून ते हातून घडलेला धर्म विनाकारण फुकट घालवितात. २५२. मोठ्या आयासांनी पुण्य जोडावे आणि मग संसाराची अपेक्षा का ठेवावी ? पण पहा, सद्बुद्धि ज्यास प्राप्त नाही अशा त्या अज्ञानी लोकांना हे समजत नाही. काय करावे ? २५३. ज्याप्रमाणे एखाद्या सुगरण स्त्रीने उत्तम पक्वान्ने करून ती केवळ द्रव्याच्या आशेने विकून टाकावी त्याप्रमाणे हे अविचारी लोक सुखोपभोगांच्या आशेने हातचा धर्म दवडतात. २५४. म्हणून अर्जुना, वेदांच्या अर्थवादामध्ये मग्न झालेल्या त्या लोकांच्या मनात पूर्णपणे ही दुर्बुद्धि वास करीत असते हे लक्षात ठेव. २५५.

हे अर्जुना, वेद त्रिगुणांचे प्रतिपादन करणारे आहेत, तू त्रिगुणातीत, द्वंद्वरहित, नित्य सत्त्वगुणसंपन्न, योगक्षेमाची काळजी न करणारा आणि आत्मनिष्ठ हो. ४५.

तू असे निःसंशय समज की, वेद हे (सत्त्व, रज व तम) या तीन गुणांनी व्याप्त आहेत, म्हणून (त्यापैकी) उपनिषदादि जे भाग आहेत, ते सगळे सात्त्विक आहेत. २५६. आणि अर्जुना, केवळ स्वर्गसूचक अशा कर्मादिकांचे ज्यात निरुपण केलेले आहे, ते बाकीचे (वेदांचे भाग) रज व तम या गुणांनी युक्त आहेत. २५७. म्हणून हे केवळ सुखदुःखाला कारण होणारे आहेत, असे तू लक्षात ठेव व त्यांच्या ठिकाणी कदाचित् तुझे मन जाईल तर जाऊ देऊ नकोस. २५८. तू तिन्ही गुण टाकून दे; मी व माझेपण धरू नकोस (पण) अंतःकरणात फक्त एका आत्मसुखाचा विसर पडू देऊ नकोस. २५९.

सर्वत्र पाणीच पाणी जरी झाले, तरी आपणास जेवढी तहान असेल तेवढेच पाणी घ्यावे; त्याप्रमाणे ज्ञानी, संपूर्ण वेदांचा विचार करून त्यांतील आपणास जे अपेक्षित त्याचे ग्रहण करतात. ४६.

जरी वेदांत पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या आहेत, अनेक (विधिनिषेधांचे) प्रकार सुचविले आहेत, तरी त्यांपैकी जेवढे कांही आपल्या हिताचे असेल तेवढेच घ्यावे. २६०. ज्याप्रमाणे सूर्योदय होताच सगळे रस्ते दिसू लागतात, म्हणून तितक्या सगळ्याच रस्त्यांनी का जावयाचे ? सांग बरे मला. २६१. किंवा पृथ्वीच्या पाठीवर वाटेल तेवढे जरी पाणी असले, तरी त्यातून आपण आपल्या गरजेपुरतेच घेतो; २६२. त्याप्रमाणे जे ज्ञानी आहेत ते वेदार्थाचा विचार करतात. मग त्यात शाश्वत व जे इष्ट आहे त्याचेच ग्रहण करतात. २६३.

तुझा अधिकार फक्त कर्म करण्याचा आहे. कर्मफलाविषयी तू इच्छा धरता कामा नये. म्हणजे कर्मफलाला हेतुभूत तुला कधी होता उपयोगी नाही; (आणि) कर्म न करण्याविषयी (मनाचा) कल होऊ देऊ नकोस. ४७.

म्हणोनि आइकें पार्था । याचिपरी पहातां । तुज उचित होय आतां । स्वकर्म हें ॥ ६४ ॥ आम्हीं समस्तही विचारिलें । तंव ऐसेंचि हे मना आलें । जे न संडिजे तुवां आपुलें । विहित कर्म ॥ ६५ ॥ परी कर्मफळीं आस न करावी । आणि कुकर्मी संगति न व्हावी । हे सत्क्रियाचि आचरावी । हेतूविण ॥ ६६ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

तूं योगयुक्त होऊनि । फळाचा संग सांडुनी । मग अर्जुना चित्त देऊनि । करीं कर्मे ॥ ६७ ॥ परी आदरिलें कर्म दैवें । जरी समाप्तीतें पावे । तरी विशेषें तेथ तोषावें । हेंही नको ॥ ६८ ॥ कां निमित्तें कोणें एकें । तें सिद्धी न वचत ठाके । तरी तेथिंचेनि अपरितोखें । क्षोभावें ना ॥ ६९ ॥ आचरतां सिद्धी गेलें । तरी काजाचि कीर आलें । परी ठेलियाही सगुण जहालें । ऐसेंचि मानीं ॥ २७० ॥ देखें जेतुलालें कर्म निपजे । तेतुलें आदिपुरुषीं जरी अर्पिजे । तरी परिपूर्ण सहजें । जहालें जाणें ॥ ७१ ॥ देखें संतासंतीं कर्मी । हें जें सरिसेपण मनोधर्मी । तेचि योगस्थिति उत्तमीं । प्रशंसिजे ॥ ७२ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

अर्जुना समत्व चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें । जेथ मना आणि बुद्धीचें । ऐक्य आथी ॥ ७३ ॥ तो बुद्धीयोग विवरितां । बहुतें पाडें पार्था । दिसे हा अरुता । कर्मभागु ॥ ७४ ॥ परी तेंचि कर्म आचरिजे । तरीच हा योगु पाविजे । जें कर्मशेष सहजें । योगस्थिति ॥ ७५ ॥ म्हणोनि बुद्धियोगु सधरु । तेथ अर्जुना होईं स्थिरु । मनें करीं अव्हेरु । फळहेतूचा ॥ ७६ ॥ जे बुद्धियोगा योजिले । तेचि पारंगत जाहले । इहीं उभय बंधी सांडिलें । पापपुण्यीं ॥ ७७ ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥ ५१ ॥

ते कर्मी तरी वर्तती । परी कर्मफळा नातळती । आणि यातायाती लोपती । अर्जुना तयां ॥ ७८ ॥ मग निरामयभरित । पावती पद अच्युत । ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्धरा ॥ ७९ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

म्हणून अर्जुना, ऐक. याच दृष्टीने पाहिले तर हे स्वकर्मच यांच वेळी तुला उचित आहे. २६४. आम्ही सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला तेव्हां हे असेच आमच्या मनाला पटले की, तू आपले विहित कर्म सोडू नकोस. २६५. परंतु कर्म-फलाच्या ठिकाणी आशा ठेवू नये आणि निषिद्ध कर्म करण्याविषयीहि प्रवृत्ति होऊ देऊ नकोस; हा सदाचारच निष्काम बुद्धीने आचरावा. २६६.

अर्जुना, योगयुक्त होऊन, फलाचा अभिलाष टाकून, पूर्ण व अपूर्ण कर्माविषयी मनाचा समतोलपणा ठेवून तू कर्मे कर. असा जो मनाचा समतोलपणा त्यालाच योग म्हणतात. ४८.

अर्जुना, तूं निष्काम कर्मयोगाने युक्त होऊन कर्म फलाचा अभिलाष टाकून मग मन लावून विहित कर्मे करावीत. २६७. परंतु दैवाच्या अनुकूलतेने हातात घेतलेले कर्म जरी यथासांग पार पडले, तरी त्यात विशेष संतोष मानावा हेहि नको. २६८. किंवा कांही कारणामुळे ते (आरंभिलेले कर्म) जरी सिद्धीस न जाता (तसे अर्धवट) राहिले तरीहि त्यासंबंधीच्या असंतोषाने आपल्या चित्ताची गडबड होऊ देऊ नये. २६९. हाती घेतलेले कर्म सिद्धीस गेले तर खरोखरच आपले कामच झाले पण जरी अपुरे राहिले तरी ते सफल झाले असेच समज. २७०. (कारण असे पहा) जेवढे म्हणून हातून कर्म होईल तेवढे सगळे जर परमात्म्याला समर्पण केले, तर ते सहजच परिपूर्ण झाले असेच समज. २७१. हे पहा, पूर्ण आणि अपूर्ण कर्माविषयी हा जो मनाचा समतोलपणा आहे, तीच (खरी) योगस्थिति (निष्काम कर्मयोग).. तिचीच ज्ञानी पुरुष प्रशंसा करतात. २७२.

हे अर्जुना, (निष्काम) बुद्धियुक्त होऊन केलेल्या कर्मापेक्षा (फलेच्छेने केलेले) कर्म अत्यंत निकृष्ट आहे. तू बुद्धीचा आश्रय कर, फलाचा हेतु धरून कर्म करणारे दीन होत. ४९. बुद्धियुक्त पुरुष या लोकीच पुण्य व पाप या दोहोंचाहि त्याग करतो. म्हणून योगाकरिता प्रयत्न कर. (कारण) योग म्हणजे कर्मांतील कौशल्य होय. ५०.

अर्जुना, (यशापयशामध्ये) चित्ताची समता हेच योगाचे वर्म आहे, असे समज. या योगात मन व बुद्धि यांचे ऐक्य असते. (मनाचा संकल्प व बुद्धीचा निश्चय यात विरोध नसतो). २७३. पार्था, बुद्धियोगाचा (निष्काम कर्माचरणाचा) विचार करून (तुलनेने) पाहता सकामकर्माचा भाग हा फारच कमी प्रतीचा दिसतो. २७४. परंतु (आरंभी) तेच सकाम कर्म जेव्हां करावे तेव्हांच (पुढे) ह्या निष्काम कर्मयोगाची प्राप्ती होते. कारण असे करता करता सकामकर्मातून कर्तृत्वमद आणि फलास्वाद टाकून राहिलेले जे शेषकर्म ती सहजच योगस्थिति होय. २७५. म्हणून बुद्धियोग हाच भक्कम पायावर उभारलेला आहे. त्यावर अर्जुना, तू आपले मन स्थिर कर व मनाने फलाशेचा त्याग कर. २७६. जे बुद्धियोगाचा आश्रय करतात, तेच संसारसागराच्या पलीकडे जातात. त्यांचीच पाप व पुण्य या दोहोंच्याहि बंधांतून सुटका होते. २७७.

बुद्धियोगाचा अवलंब करणारे ज्ञानी कर्मजन्य फलाचा त्याग करून जन्मरूप बंधनापासून मुक्त होतात (व) सर्व उपद्रवरहित अशा मोक्षपदाला जातात. ५१.

ते (निष्काम कर्मयोगी) कर्मे तर करतात, पण कर्मफलाला (मनानेहि) शिवत नाहीत. म्हणून अर्जुना, जन्ममरणाच्या त्यांच्या येरझारा बंद पडतात. २७८. मग अर्जुना, ते बुद्धियोगाचे आचरण करणारे लोक (सर्व उपद्रवरहित म्हणून) ब्रह्मानंदाने ओथंबलेले व कधीहि न ढळणारे असे पद पावतात. २७९.

जेव्हां तुझी बुद्धि मोहरूप मालिन्याचे अतिक्रमण करील, तेव्हां तू (पूर्वी) ऐकलेल्या व पुढे ऐकण्याच्या (गोष्टी) विषयी विरक्त होशील. ५२.

तूं ऐसा तैं होसी । जैं मोहातें या सांडिसी । आणि वैराग्य मानसीं । संचरेल ॥ २८० ॥ मग निष्कळंक गहन । उपजेल आत्मज्ञान । तेणें निचाडें होईल मन । अपैसें तुझें ॥ ८१ ॥ तेथ आणिक कांहीं जाणावें । कां मागिलातें स्मरावें । हें अर्जुना आघवें । पारुषेल ॥ ८२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

इंद्रियांचिया संगती । जिये पसरु होतसे मती । ते स्थिर होईल मागुती । आत्मस्वरूपीं ॥ ८३ ॥ समाधिसुखीं केवळ । जैं बुद्धि होईल निश्चळ । तैं पावसी तूं सकळ । योगस्थिति ॥ ८४ ॥

अर्जुन उवाच :

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

तेथ अर्जुन म्हणे देवा । हाचि अभिप्रावो आघवा । मी पुसेन आतां सांगावा । कृपानिधी ॥ ८५ ॥ मग अच्युत म्हणे सुखें । जें किरीटी तुज निकें । तें पूस पां उन्मेखें । मनाचेनि ॥ ८६ ॥ या बोला पार्थें । म्हणितलें सांग पां श्रीकृष्णातें । काय म्हणिपे स्थितप्रज्ञातें । वोळखों केवीं ॥ ८७ ॥ आणि स्थिरबुद्धि जो म्हणिजे । तो कैसा चिन्हीं जाणिजे । जो समाधिसुख भुंजे । अखंडित ॥ ८८ ॥ तो कवणे स्थिती असे । कैसेनि रूपीं विलसे । देवा सांगावें हें ऐसें । लक्ष्मीपती ॥ ८९ ॥ तंव परब्रह्मअवतरणु । जो षड्गुणाधिकरणु । तो काय तेथ नारायणु । बोलतु असे ॥ २९० ॥

श्रीभगवानुवाच :

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

म्हणे अर्जुना परियेसीं । जो हा अभिलाषु प्रौढ मानसीं । तो अंतराय स्वसुखेंसी । करीत असे ॥ ९१ ॥ जो सर्वदा नित्युतृप्तु । अंतःकरणभरितु । परी विषयामाजि पतितु । जेणें संगें कीजे ॥ ९२ ॥ तो कामु सर्वथा जाये । जयाचें आत्मतोषीं मन राहे । तोचि स्थितप्रज्ञु होये । पुरुष जाणें ॥ ९३ ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

नाना दुःखीं प्राप्तीं । जयासी उद्वेगु नाहीं चित्तीं । आणि सुखाचिया आर्ती । अडपैजेना ॥ ९४ ॥ अर्जुना तयाचां ठायीं । कामक्रोधु सहजें नाहीं । आणि भयातें नेणे कहीं । परिपूर्ण तो ॥ ९५ ॥ ऐसा जो निरवधि । तो जाण पां स्थिरबुद्धि । जो निरसूनि उपाधि । भेदरहितु ॥ ९६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

अर्जुना, ज्या वेळेला हा मोह तूं टाकशील आणि तुझ्या मनात वैराग्याचा संचार होईल; त्या वेळेला तूं असा होशील. २८०. मग शुद्ध व गंभीर असे आत्मज्ञान (तुझ्या ठिकाणी) उत्पन्न होईल व त्या योगाने तुझे मन सहजच निरिच्छ होईल. २८१. तेथे (तशी तुझी स्थिती झाल्यावर) आणखी (पुढे) कांही समजून घ्यावे किंवा जे (कांही ज्ञान) मागे मिळविले ते पुन्हा आठवावे हे सर्व अर्जुना, केवळ जागचे जागी राहील. २८२.

(व नंतर) जेव्हां (नाना प्रकारच्या) श्रवणांनी (संशय-) ग्रस्त झालेली तुझी बुद्धि निश्चल होऊन समाधिसुखाच्या ठिकाणी स्थिर होईल, तेव्हां तुला संपूर्ण योगस्थिति प्राप्त होईल. ५३.

इंद्रियांच्या संगतीने जी बुद्धि फाकते (चंचल होते) ती पुनः आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणी स्थिर होईल. २८३. मग केवळ समाधीच्या सुखात (शुद्ध आत्मसुखाच्या ठिकाणी) ज्या वेळेला बुद्धि स्थिर होईल, त्या वेळेला संपूर्ण निष्काम कर्मयोग तुझ्या हातात आला, असे समज. २८४.

अर्जुन म्हणाला, हे कृष्णा, समाधिसुख अखंड भोगणारा असा जो स्थितप्रज्ञ तो कोणत्या लक्षणांनी ओळखावा ? तो (स्थितप्रज्ञ) काय बोलतो, कसा राहतो व कसा चालतो ? ५४.

त्या वेळी अर्जुन म्हणाला, देवा, हाच सर्व अभिप्राय मी आता विचारतो, हे करुणासागरा, तो तू सांग. २८५. मग श्रीकृष्ण म्हणाला, अर्जुना, तुला जे योग्य वाटेल ते मोकळ्या मनाने खुशाल विचार. २८६. या बोलण्यावर अर्जुनाने श्रीकृष्णाला म्हटले, देवा, स्थितप्रज्ञाला (ज्याची बुद्धि स्थिर झाली त्याला) काय म्हणतात व त्याला ओळखावे कसे ? सांग बरे ! २८७. आणि ज्याला स्थिरबुद्धि म्हणतात व जो समाधिसुखाचा निरंतर अनुभव घेतो त्याला कोणत्या लक्षणांनी ओळखावे. २८८. तो कोणत्या स्थितीत असतो, कोणत्या प्रकारे वागतो, हे लक्ष्मीपती श्रीकृष्णा मला सांगावे. २८९. तेव्हां ऐश्वर्यादि सहा गुणांचे आश्रयस्थान व परब्रह्माचा अवतार असलेला जो श्रीकृष्ण तो काय बोलता झाला, (ते ऐका.) २९०.

श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, जेव्हां मनामध्ये असलेल्या सर्व इच्छा सर्वथा टाकून देतो व स्वतः स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी संतुष्ट होतो, तेव्हां त्या पुरुषाला स्थितप्रज्ञ म्हणतात. ५५.

(श्रीकृष्ण) म्हणाला, अर्जुना ऐक. मनात जी उत्कट विषयासक्ति असते ती आत्मसुखात अडथळा आणते. २९१. जो सदा तृप्त असतो, ज्याचे अंतःकरण नेहमी आनंदाने भरलेले असते, परंतु अशा जीवात्म्याचेहि ज्याच्या (कामाच्या) संगतीने विषयांमध्ये पतन होते; २९२. तो काम ज्याचा सर्वथैव गेलेला असतो व ज्याचे मन (निरंतर) आत्मसुखात (निमग्न) राहते तोच पुरुष स्थितप्रज्ञ होय असे समज. २९३.

दुःखे आली असतांना ज्याचे मन उद्विग्न होत नाही, सुखे आली असता, जो त्यांच्या-विषयी निरिच्छ असतो; प्रीति, भय, क्रोध ही ज्याची गेलेली असतात, त्याला स्थितप्रज्ञ मुनि म्हणावे. ५६.

कितीहि दुःखे प्राप्त झाली तरी ज्याचे चित्त खिन्न होत नाही आणि जो सुखाच्या अभिलाषाने कधी अडकला जात नाही, २९४. अर्जुना, त्याच्या ठिकाणी स्वभावतःच कामक्रोध नसतात आणि त्याला भय हे केव्हांच माहीत नसते; (असा) तो परिपूर्ण होय. २९५. असा जो अमर्याद आहे व जो (देहप्रपंचादि) उपाधि सोडून भेदरहित झालेला असतो तो स्थिरबुद्धि होय, असे समज. २९६.

ज्याची कोठेहि आसक्ति नसते, शुभ किंवा अशुभ प्राप्त झाले असता ज्याला आनंद किंवा विषाद होत नाही, त्याची बुद्धि स्थिर झाली (असे समजावे). ५७.

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्ण चंद्रु कां जैसा । अधमोत्तम प्रकाशा- । माजीं न म्हणे ॥ ९७ ॥ ऐसी अनवच्छिन्न समता । भूतमात्रीं सदयता । आणि पालटु नाहीं चित्ता । कवणे वेळे ॥ ९८ ॥ गोमटें कांहीं पावे । तरी संतोषें तेणें नाभिभवे । जो ओखटेनि नागवे । विषादासी ॥ ९९ ॥ ऐसा हरिखशोकरहितु । जो आत्मबोधभरितु । तो जाण पां प्रज्ञायुक्तु । धनुर्धरा ॥ ३०० ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

कां कूर्म जियापरी । उवाइला अवेव पसरी । ना इच्छावशें आवरी । आपुले आपण ॥ १ ॥ तैसीं इंद्रियें आपैतीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पातली असे ॥ २ ॥

विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

आतां अर्जुना आणिकही एक । सांगेन ऐकें कवतिक । या विषयांतें साधक । त्यजिती नियमें ॥ ३ ॥ श्रोत्रादि इंद्रियें आवरिती । परि रसने नियमु न करिती । ते सहस्रधा कवळिजती । विषयीं इहीं ॥ ४ ॥ जैसी वरिवरी पालवी खुडिजे । आणि मुळीं उदक घालिजे । तरी कैसेनि नाशु निपजे । तया वृक्षा ॥ ५ ॥ तो उदकाचेनि बळें अधिकें । जैसा आडवेनि आंगें फांके । तैसा मानसीं विषो पोखे । रसनाद्वारें ॥ ६ ॥ येरां इंद्रियां विषय तुटे । तैसा नियमूं न ये रस हटें । जें जीवन हें न घटे । येणेंविण ॥ ७ ॥ मग अर्जुना स्वभावें । ऐसियाही नियमातें पावे । जैं परब्रह्म अनुभवें । होऊनि जाइजे ॥ ८ ॥ तैं शरीरभाव नासती । इंद्रियें विषय विसरती । जैं सोऽहंभावप्रतीति । प्रगट होय ॥ ९ ॥

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः । इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

येऱ्हवीं तरी अर्जुना । हें आया नये साधना । जे राहटताती जतना । निरंतर ॥ ३१० ॥ जयातें अभ्यासाची घरटी । यमनियमांची ताटी । जे मनातें सदा मुठी । धरूनि आहाती ॥ ११ ॥ तेही किजती कासाविसी । या इंद्रियांची प्रौढी ऐसी । जैसी मंत्रज्ञातें विवसी । भुलवी कां ॥ १२ ॥ देखें विषय हे तैसे । पावती ऋद्धिसिद्धीचेनि मिषें । मग आकळिती स्पर्शें । इंद्रियांचेनी ॥ १३ ॥ तिये संधीं मन ज़ाये । मग अभ्यासीं ठोटावलें ठाये । ऐसें बळकटपण आहे । इंद्रियांचें ॥ १४ ॥

परिपूर्ण चंद्र आपला प्रकाश देतांना हा उत्तम, हा अधम असे ज्याप्रमाणे म्हणत नाही, त्याप्रमाणे जो सदा सर्वत्र सारखा (समबुद्धीने) वागतो, २९७. (ज्याचे ठिकाणी) अशी अखंड समान व भूतमात्राविषयी सदयता असते आणि कोणत्याहि वेळी ज्याच्या चित्तात पालट म्हणून कसा तो नाही. २९८. कांही चांगले प्राप्त झाले, तरी त्यापासून होणाऱ्या संतोषाचा पगडा ज्याच्या मनावर बसत नाही व वाईट गोष्ट झाल्यामुळे जो खिन्नतेच्या तावडीत सांपडत नाही; २९९. याप्रमाणे जो हर्षशोकरहित असतो व आत्मज्ञानाने संपन्न असतो, तो स्थिरबुद्धि होय, असे अर्जुना जाण. ३००.

ज्याप्रमाणे कासव आपले अवयव सर्व बाजूंनी आखडून घेतो, त्याप्रमाणे (तो) जेव्हां (आपली) इंद्रिये विषयांपासून आत ओढून घेतो तेव्हां त्याची बुद्धि स्थिर झाली (असे समजावे.) ५८.

किंवा ज्याप्रमाणे कासव खुषीत असतांना आपले अवयव पसरते किंवा मनाला वाटल्यास आपल्या आपण आवरून घेते; ३०१. त्याप्रमाणे ज्याची इंद्रिये ताब्यात असतात व ती तो जे म्हणेल ते करतात त्याची बुद्धि स्थिर झालेली आहे असे समज. ३०२.

आहार न घेणाऱ्या पुरुषाचे रसविषय सोडून बाकीचे विषय निवृत्त होतात. पण परब्रह्माचे ज्ञान झाल्यावर (हा रसविषय व) सर्व विषयांची गोडी देखील नाहीशी होते. ५९.

अर्जुना, आतां आणखी एक नवलाईची गोष्ट सांगतो, ऐक. जे साधक निग्रहाने विषयांचा त्याग करतात, ३०३. (जे) श्रोत्रादि इंद्रिये आवरतात, पण जिभेला आळा घालीत नाहीत, त्यास हे विषय हजारो प्रकारांनी घेरून टाकतात. ३०४. ज्याप्रमाणे एखाद्या झाडाची वरवरची पालवी खुडून टाकली पण मुळाला पाणी घातले तर त्या झाडाचा नाश कसा होणार ? ३०५. ते झाड पाण्याच्या जोरावर आडव्या अंगाने ज्याप्रमाणे अधिक विस्तारते, त्याप्रमाणे रसनेंद्रियाच्या द्वाराने विषयवासना मनात पोसतात. ३०६. (ज्याप्रमाणे) इतर इंद्रियांचे विषय तुटतात त्याप्रमाणे हा जिभेचा (रस) निग्रहाने तोडता येत नाही; कारण त्यावाचून जगणेच व्हावयाचे नाही. ३०७. पण अर्जुना, जेव्हां (साधक) अपरोक्षानुभव घेऊन परब्रह्म होऊन जातो, तेव्हां (त्याला) अशाहि रसनेचे सहज नियमन करता येते. ३०८. ज्या वेळी ते ब्रह्म मी आहे असा अनुभव येतो, त्या वेळी शरीराचे कामक्रोधादि विकार नष्ट होतात आणि इंद्रिये आपले विषय विसरतात. ३०९.

ऐ ऱ्हवी हे अर्जुना, (बुद्धि स्थिर होण्याकरिता) प्रयत्न करीत असलेल्या विवेकी पुरुषांचेहि मन उच्छृंखल इंद्रिये बलाने (विषयाकडे) ओढतात. ६०.

ऐऱ्हवी अर्जुना, ही इंद्रिये साधनांना दाद देत नाहीत. जे (ती इंद्रिये उच्छृंखल होऊ नयेत म्हणून) ती स्वाधीन ठेवण्याकरिता खटपट करतात; ३१०. (जे आपल्यावर) अभ्यासाचा पहारा ठेवतात, यमनियमांचे (मनाला) कुंपण घालतात व जे मनाला नेहमी मुठीत धरून असतात; ३११. त्या साधकांना देखील (ही इंद्रिये) अगदी कासावीस करून टाकतात. ह्या इंद्रियांचा प्रताप हा असा आहे. ज्याप्रमाणे हडळ मांत्रिकाला चकविते; ३१२. त्याप्रमाणे पहा, हे विषय ऋद्धिसिद्धींच्या रूपाने प्राप्त होतात आणि मग ते इंद्रियांच्या द्वारे (साधकाच्या मनाला) ग्रासून टाकतात. ३१३. अशा पेचात, मन सांपडले म्हणजे ते मन अभ्यासाच्या कामी पंगु होऊन राहते. (त्याचा अभ्यास जागचे जागी राहतो.) इंद्रियांचा जोर हा असा आहे. ३१४.

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

म्हणोनि आइकें पार्था । यांतें निर्दळी जो सर्वथा । सर्वविषयीं आस्था । सांडूनियां ॥ १५ ॥ तोचि तूं जाण । योगनिष्ठेसि कारण । जयाचें विषयसुखें अंतःकरण । झकवेना ॥ १६ ॥ जो आत्मबोधयुक्तु । होऊनि असे सततु । जो मातें हृदयाआंतु । विसंबेना ॥ १७ ॥ एऱ्हवीं बाह्य विषय तरी नाहीं । परी मानसीं होईल जरी कांहीं । तरी साद्यंतुचि हा पाहीं । संसारु असे ॥ १८ ॥ जैसा कां विषाचा लेशु । घेतलियां होय बहुवसु । मग निभ्रांत करी नाशु । जीवितासि ॥ १९ ॥ तैसी या विषयांची शंका । मनीं वसती देखा । घातु करी अशेखा । विवेकजाता ॥ ३२० ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते । संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

जरी हृदयीं विषय स्मरती । तरी निसंगाही आपजे संगती । संगीं प्रगटे मूर्ति । अभिलाषाची ॥ २१ ॥ जेथ कामु उपजला । तेथ क्रोधु आधींचि आला । क्रोधीं असे ठेविला । संमोह जाणें ॥ २२ ॥ संमोहा जालिया व्यक्ति । तरी नाशु पावे स्मृति । चंडवातें ज्योति । आहत जैसी ॥ २३ ॥ कां अस्तमानीं निशी । जैसी सूर्यतेजातें ग्रासी । तैसी दशा स्मृतिभ्रंशीं । प्राणियांसी ॥ २४ ॥ मग अज्ञानांध केवळ । तेणें आप्लविजे सकळ । तेथ बुद्धि होय व्याकुळ । हृदयामाजीं ॥ २५ ॥ जैसें जात्यंधा पळणी पावे । मग ते काकुळती सैरा धांवे । तैसे बुद्धीसि होती भवें । धनुर्धरा ॥ २६ ॥ ऐसा स्मृतिभ्रंशु घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे । तेथ समूळ हें उपडे । ज्ञानजात ॥ २७ ॥ चैतन्याचां भ्रंशीं । शरीरा दशा जैशी । तैशी पुरुषा बुद्धिनाशीं । होय देखें ॥ २८ ॥ म्हणोनि आइकें अर्जुना । जैसा विस्फुलिंग लागे इंधना । मग तो प्रौढ जालिया त्रिभुवना । पुरों शके ॥ २९ ॥ तैसें विषयांचें ध्यान । जरी विपायें वाहे मन । तरी येसणें हें पतन । गिंवसीत पावे ॥ ३३० ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

म्हणोनि विषय हे आघवे । सर्वथा मनौनि सांडावे । मग रागद्वेष स्वभावें । नाशतील ॥ ३१ ॥ पार्था आणिकही एक । जरी नाशले रागद्वेष ।

त्या सर्वांचे (इंद्रियांचे) संयमन करून, योगयुक्त होऊन माझ्यावरच चित्त ठेवलेले असावे. ज्याची इंद्रिये स्वाधीन आहेत त्याची बुद्धि स्थिर झाली (असे समजावे). ६१.

म्हणून अर्जुना, ऐक. सर्व विषयांवरील आसक्ति सोडून यांचे (इंद्रियांचे) जो सर्वस्वी दमन करतो; ३१५. ज्याचे अंतःकरण विषयसुखाच्या लालसेने फसले जात नाही, तोच पुरुष योगनिष्ठेला अधिकारी आहे, असे तू समज. ३१६. तो आत्मज्ञानाने निरंतर संपन्न असतो. त्याचप्रमाणे मला अंतःकरणात कधी विसरत नाही. ३१७. एरवी (एखाद्याने) बाह्यतः विषयांचा त्याग केला पण मनात जर कांही विषय (वासना) असतील तर हा संपूर्ण संसार त्याला आहेच असे समज. ३१८. ज्याप्रमाणे विषाचा एक थेंब घेतला तरी तो फार होतो आणि मग निःसंशय प्राणांची हानि करतो; ३१९. त्याचप्रमाणे पहा, या विषयाचे नुसते सूक्ष्म संस्कार ज़री मनात राहिले, तरी ते सपूर्ण विचारमात्राचा घात करतात. ३२०.

विषयांचे चिंतन करणाऱ्या पुरुषाला त्यांच्या विषयी आसक्ति उत्पन्न होते. आसक्तिमुळे काम उत्पन्न होतो. कामापासून क्रोध उत्पन्न होतो. क्रोधापासून संमोह, संमोहपासून स्मृतिभ्रंश, स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धिनाश होतो आणि बुद्धिनाशामुळे (तो पुरुष) नाश पावतो. ६२-६३.

अंतःकरणात विषयांची जर नुसती आठवण असेल, तर संग टाकलेल्यासहि पुन्हा विषयासक्ति येऊन चिकटते व त्या विषयासक्तिमुळे विषयप्राप्तीची इच्छा प्रगट होते. ३२१. जेथे काम उत्पन्न होतो, तेथे क्रोधाने आपले बिऱ्हाड अगोदरच ठेवलेले असते आणि जेथे क्रोध आला तेथे कार्याकार्याविषयी अविचार ठेवलेला आहेच, असे समज. ३२२. ज्याप्रमाणे सोसाट्याच्या वाऱ्याने दिवा नाहीसा होतो, त्याप्रमाणे संमोहाची स्वारी प्रकट झाल्यावर स्मृति नाश पावते. ३२३. किंवा, सूर्य मावळावयाच्या वेळेला रात्र सूर्यतेजाला ज्याप्रमाणे गिळून टाकते, त्याप्रमाणे स्मृति नाहीशी झाली म्हणजे प्राण्यांची दुर्दशा होते. ३२४. मग सर्वत्र अज्ञानाचा केवळ अंधार होतो व त्याचेच आवरण सर्वांवर पडते, अशा वेळी हृदयात बुद्धि व्याकुळ होते. ३२५. जसा जन्मांध पळापळीत सांपडला म्हणजे निरुपायाने दीन होऊन सैरावैरा धावू लागतो, तसे अर्जुना, बुद्धीला मग भ्रांति होते. ३२६ अशा रीतीने स्मृतीला भ्रंश झाला, म्हणजे मग बुद्धीची सर्व प्रकारे कुचंबणा होते; त्या प्रसंगी जेवढे म्हणून ज्ञान आहे, तेवढे सर्व समूळ नष्ट होते. ३२७. प्राण निघून गेला असता शरीराची जशी दशा होते, त्याप्रमाणे बुद्धीचा नाश झाला असता पुरुषाची तशी स्थिति होते, असे समज. ३२८. म्हणून अर्जुना, ऐक. लाकडाला ठिणगी लागली व ती एकदा का भडकली, म्हणजे त्रिभुवनाला (जाळण्याला) ज्याप्रमाणे ती समर्थ होते, ३२९. त्याप्रमाणे विषयांचे चिंतन मनाकडून चुकून (अल्पहि) जरी झाले, तरी एवढे हे (मोठे) पतन शोधीत येते. ३३०.

परंतु प्रीति व द्वेष यांनी रहित, आपल्या वश असलेल्या इंद्रियांनी विषयांचा उपभोग घेणारा व ज्याचे मन स्वाधीन असते अशा (पुरुषास) मनाची प्रसन्नता लाभते. ६४.

म्हणून हे सर्व विषय पूर्णपणे मनातूनच काढून टाकावे, मग रागद्वेष आपोआप नष्ट होतील. ३३१. अर्जुना, आणखी एक गोष्ट (ऐक). रागद्वेषांचा (एकदा) नाश झाल्यावर (मग) इंद्रियें विषयात जरी (कदाचित्) रममाण झाली तरी

तरी इंद्रियां विषयीं बाधक । रमतां नाहीं ।। ३२ ।। जैसा सूर्य आकाशगतु । रश्मिकरीं जगातें स्पर्शतु । तरी संगदोषें काय लिंपतु । तेथिंचेनि ।। ३३ ।। तैसा इंद्रियार्थी उदासीन । आत्मरसेंचि निर्भिन्न । जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असे ।। ३४ ।। तरी विषयांतुही कांहीं । आपणपेंवांचुनि नाहीं । मग विषय कवण कायी । बाधितील कवणा ।। ३५ ।। जरी उदकें उदकीं बुडिजे । कां अग्नि आगी पोळिजे । तरी विषयसंगें आप्लविजे । परिपूर्ण तो ।। ३६ ।। ऐसा आपणचि केवळ । होऊनि असे निखळ । तयाची प्रज्ञा अचल । निभ्रांत मानीं ।। ३७ ।।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।। ६५ ।।

देखें अखंडित प्रसन्नता । आथी जेथ चित्ता । तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखां ।। ३८ ।। जैसा अमृताचा निर्झरु । प्रसवे जयाचा जठरु । तया क्षुधेतृषेचा अडदरु । कहींचि नाहीं ।। ३९ ।। तैसें हृदय प्रसन्न होये । तरी दुःख कैचें कें आहे । तेथ आपैसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपीं ।। ३४० ।। जैसा निर्वातीचा दीपु । सर्वथा नेणे कंपु । तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्वरूपु । योगयुक्तु ।। ४१ ।।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतःसुखम् ।। ६६ ।।

ये युक्तीचि कडसणी । नाहीं जयाचां अंतःकरणीं । तो आकळिला जाण गुणीं । विषयादिकीं ।। ४२ ।। तया स्थिरबुद्धि पार्था । कहीं नाहीं सर्वथा । आणि स्थैर्याची आस्था । तेही नुपजे ।। ४३ ।। निश्चळत्वाची भावना । जरी नव्हेचि देखें मना । तरी शांति केवी अर्जुना । आपु होय ।। ४४ ।। आणि जेथ शांतीचा जिव्हाळा नाहीं । तेथ सुख विसरोनि न रिगे कहीं । जैसा पापियाचां ठायीं । मोक्षु न वसे ।। ४५ ।। देखें अग्निमाजीं घापती । तिये बीजें जरी विरूढती । तरी अशांता सुखप्राप्ती । घडों शके ।। ४६ ।। म्हणोनि अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखाचें । या कारणें इंद्रियांचें । दमन निकें ।। ४७ ।।

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ।। ६७ ।।

यें इंद्रियें जें जें म्हणती । तें तेंचि जे पुरुष करिती । ते तरलेचि न तरती । विषयसिंधु ।। ४८ ।। जैसी नाव थडिये ठाकितां । जरी वरपडी होय दुर्वाता ।

(ते विषय) बाधक होत नाहीत. ३३२. ज्याप्रमाणे आकाशात असलेला सूर्य जगाला आपल्या किरणरूपी हातांनी स्पर्श करतो, पण त्या संगदोषाने लिप्त होतो काय ? ३३३. त्याप्रमाणे जो विषयांच्या ठिकाणी अनासक्त, आत्मानंदात तल्लीन व कामक्रोधरहित झालेला असतो; ३३४. आणि विषयातहि (ज्याला) आत्मस्वरूपावाचून दुसरे कांही दिसत नाही, त्याला विषय कसले काय ? आणि कसली कोणाला बाधा करणार ? ३३५. जर पाणी पाण्यात बुडेल किंवा अग्नि आगीने पोळेल, तर (मात्र) तो पूर्णावस्थेला पावलेला पुरुष विषयांच्या संगतीने लिप्त होईल. ३३६. असा जो केवळ शुद्ध आत्मस्वरूप होऊन राहतो, त्याची बुद्धि स्थिर झालेली आहे, असे तूं निःसंशय समज. ३३७.

चित्त प्रसन्न झाले असता त्याच्या सर्व दुःखांचा नाश होतो. चित्त प्रसन्न असणाऱ्याची बुद्धि (परमात्मस्वरूपी) लवकर स्थिर होते. ६५.

पहा, जेथे चित्ताला निरंतर प्रसन्नता असते, तेथे कोणत्याहि संसार - दुःखाचा प्रवेश होत नाही. ३३८. ज्याप्रमाणे अमृताचा झरा ज्याच्या पोटातच उत्पन्न होतो, त्याला तहानभुकेची भीति कधीच नसते; ३३९. त्याप्रमाणे अंतःकरण प्रसन्न झाले तर मग दुःख कसले आणि कोठले ? त्या वेळी परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणी बुद्धि सहजच स्थिर होते. ३४०. ज्याप्रमाणे निवाऱ्याच्या ठिकाणी असलेली दिव्याची ज्योत मुळीच हालत नाही, त्याप्रमाणे योगयुक्त पुरुष स्वस्वरूपी स्थिर बुद्धीने राहतो. ३४१.

योगयुक्त नसलेल्या पुरुषाची बुद्धि (स्थिर) नसते आणि त्याला (स्थिरतेची) इच्छाहि नसते. ज्याला (स्थिरतेची) इच्छा नाही त्याला शांति नाही आणि शांतिरहिताला सुख कोठले ? ६६.

योगयुक्त होऊन राहण्याचा हा विचार ज्याच्या अंतःकरणात नाही, त्याला (शब्दादि) विषय (आपल्या) पाशांनी जखडून टाकतात. ३४२. अर्जुना, त्याची बुद्धि स्थिर तर केव्हांच होत नाही आणि तशी बुद्धि स्थिरतेची उत्कट इच्छाहि त्याच्या मनात उत्पन्न होत नाही. ३४३. आणि पहा, निश्चलत्वाची नुसती कल्पनाहि जर त्याच्या मनाला शिवत नाही, तर अर्जुना, त्याला शांतीचा लाभ कसा होणार ? ३४४. ज्याप्रमाणे पापी मनुष्याच्या ठिकाणी मोक्षाचा वास नसतो, त्याप्रमाणे जेथे शांतीचा ओलावा नाही, तेथे सुख चुकून सुद्धा कधी पाय टाकीत नाही. ३४५. पहा, विस्तवात घातलेले (भाजलेले) बी जर उगवेल, तर शांतिहीन पुरुषाला सुखप्राप्ति होऊ शकेल. ३४६. म्हणून मनाची चंचलता हेच दुःखाचे सार आहे; याकरिता इंद्रियांचा निग्रह करावा हे चांगले. ३४७.

(विषयांच्या ठिकाणी) इंद्रिये (स्वैर) संचार करू लागली असतांना जे मन त्यांच्या मागे जाते ते, पाण्यातील नावेला (भलतीकडे) नेणाऱ्या वायूप्रमाणे त्याच्या बुद्धीला (भलतीकडे) नेते. ६७.

ही इंद्रिये जे जे म्हणतील, तेच जे पुरुष करतात (इंद्रियांच्या नादाने जे वागतात), ते विषयसागराच्या पलीकडे पैलतीरापर्यंत गेले असले तरी ते खरोखर गेले नाहीत, (असे समजावे.) ३४८. ज्याप्रमाणे नाव तीराला लागल्यावरहि जर वादळात सांपडली, तर ज्या अपायाला ती चुकवून आली, तोच अपाय तिला

तरी चुकलाही मागौता । अपावो पावे ॥ ४९ ॥ तैसीं प्राप्तेंही पुरुषें । इंद्रियें लाळिलीं जरी कौतुकें । तरी आक्रमिला देख दुःखें । सांसारिकें ॥ ३५० ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

म्हणोनि आपुलीं आपणपेया । जरी यें इंद्रियें येती आया । तरी अधिक कांहीं धनंजया । सार्थक असे ॥ ५१ ॥ देखें कुर्म जियापरी । उवाइला अवयव पसरी । ना तरी इच्छावशें आवरी । आपणपेंचि ॥ ५२ ॥ तैसीं इंद्रियें आपैतीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पातली असे ॥ ५३ ॥ आतां आणिक एक गहन । पूर्णाचें चिन्ह । अर्जुना तुज सांगेन । परिस पां ॥ ५४ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

देखें भूतजात निदेलें । तेथेंचि जया पाहलें । आणि जीव जेथ चेइले । तेथ निद्रितु जो ॥ ५५ ॥ तोचि तो निरुपाधि । अर्जुना तो स्थिरबुद्धि । तोचि जाणें निरवधि । मुनीश्वर ॥ ५६ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

पार्था आणीकही परी । तो जाणों येईल अवधारीं । जैसी अक्षोभता सागरीं । अखंडित ॥ ५७ ॥ जरी सरितावोघ समस्त । परिपूर्ण होऊनि मिळत । तरी अधिक नोहे ईषत् । मर्यादा न संडी ॥ ५८ ॥ ना तरी ग्रीष्मकाळीं सरिता । शोषूनि जाती समस्ता । परी न्यून नव्हे पार्था । समुद्र जैसा ॥ ५९ ॥ तैसा प्राप्तीं ऋद्धिसिद्धी । तयासि क्षोभु नाहीं बुद्धी । आणि न पवतां न बाधी । अधृति तयातें ॥ ३६० ॥ सांगें सूर्याचां घरीं । प्रकाशु काय वातीवेरी । कीं न लत्रिजे तरी अंधारीं । कोंडेल तो ॥ ६१ ॥ देखें ऋद्धिसिद्धि तयापरी । आली गेली से न करी । तो विगुंतला असे अंतरीं । महासुखीं ॥ ६२ ॥ जो आपुलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनातें पाबळें म्हणे । तो केवीं रंजे पालिवणें । भिल्लांचेनि ॥ ६३ ॥ जो अमृतासि ठी ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी । तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी ऋद्धि ॥ ६४ ॥ पार्था नवल हें पाहीं । जेथ स्वर्गसुख लेखनीय नाहीं । तेथ ऋद्धिसिद्धि कायी । प्राकृता होती ॥ ६५ ॥

पुन्हा पोचतो; ३४९. पहा, त्याप्रमाणे आत्मप्राप्ती झालेल्या पुरुषाने जर इंद्रियांचे सहज लाड केले, तर तो देखील पुनः संसारदुःखाने व्यापला जातो. ३५०.

म्हणून हे महाबाहो, ज्याची इंद्रिये विषयांपासून संपूर्णपणे आवरलेली असतात त्याची बुद्धि (आत्मस्वरूपी) स्थिर झाली (असे समज) ६८.

म्हणून आपल्याला आपली ही इंद्रिये जर आकळता येतील तर, अर्जुना, दुसरे कांही त्याहून मोठे मिळवावयाचे आहे काय ? ३५१. पहा, ज्याप्रमाणे कासव प्रसन्न झाले असता आपले हातपाय इत्यादिक अवयव पसरते किंवा मनात आल्यास आपोआप आत आखडून घेते; ३५२. त्याप्रमाणे ज्याची इंद्रिये ताब्यात असतात व तो म्हणेल तसे करतात, त्याची बुद्धि स्थिर झालेली आहे, असे समज. ३५३. आता आणखी एक पूर्णावस्थेला पोचलेल्या पुरुषाचे गूढ (सहसा लक्षात न येणारे) लक्षण तुला सांगतो, ऐक हो. ३५४.

सर्व प्राणी ज्याविषयी निद्रित असतात त्या विषयी संयमी पुरुष जागरुक असतो व ज्या ठिकाणी प्राणिमात्र जागृत असतात त्या ठिकाणी ज्ञानवान् मुनि निद्रित असतो. ६९.

पहा, सर्व मनुष्य ज्या आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी निजलेली (अज्ञानी) असतात, त्या ठिकाणी ज्याला उजाडलेले असते (म्हणजे ज्याला आत्मज्ञान झालेले असते) आणि जीव ज्या (देहादि प्रपंचाच्या) ठिकाणी जागे (विषयसुख अनुभवणारे) असतात, त्या ठिकाणी जो निजलेला (विषयनिवृत्त) असतो, ३५५. तोच तो खरा निरुपाधि होय. अर्जुना, त्याचीच बुद्धि स्थिर झालेली आहे आणि तोच अखंड मुनीश्वर आहे, असे समज. ३५६.

ज्याप्रमाणे उदक, चोहोबाजूंनी भरत असताहि जो आपली मर्यादा सोडीत नाही, अशा समुद्रामध्ये प्रवेश करते, त्याप्रमाणे ज्या पुरुषामध्ये (विकृति उत्पन्न न करता) सर्व इच्छा प्रवेश करतात, त्याला शांति मिळते. विषयांची इच्छा करणाऱ्यांना मिळत नाही. ७०.

अर्जुना, आणखी एका प्रकाराने त्याला ओळखता येईल. तो प्रकार ऐक. पहा, जशी समुद्रात निरंतर शांतता असते, ३५७. जरी सर्व नद्यांचे प्रवाह तुडुंब भरून (त्या समुद्राला) मिळतात, तरी तो त्यामुळे जराहि फुगत नाही व आपली मर्यादा थोडीहि सोडीत नाही; ३५८. किंवा, उन्हाळ्याच्या वेळी जरी सर्व नद्या आटून गेल्या; (जरी त्यास एकहि नदी मिळाली नाही) तरी त्या वेळी अर्जुना, समुद्र मुळीच कमी होत नाही. ३५९. त्याप्रमाणे ऋद्धिसिद्धि प्राप्त झाल्या असताहि त्याचे मन (हर्षाने) उचंबळत नाही आणि त्या जर प्राप्त झाल्या नाहीत, तर अधैर्याची त्याला बाधा होत नाही. ३६०. सांग बरे, सूर्याच्या घरी प्रकाशाला दिवा का लागतो ? आणि दिवा लावला नाही तर तो सूर्य अंधाराने कोंडून जाईल का ? ३६१. पहा, त्याप्रमाणे ऋद्धिसिद्धि आल्या की गेल्या याचे त्याला भानहि नसते. तो अंतःकरणाने महासुखात निमग्न असतो. ३६२. जो आपल्या ऐश्वर्यापुढे इंद्रभुवनालाहि तुच्छ समजतो, तो भिल्लांच्या पालांच्या खोपटात (झोपडी) कसा रमेल ? ३६३. जो अमृताला नांवे ठेवतो, तो ज्याप्रमाणे कांजीला हात लावीत नाही त्याप्रमाणे ज्याला आत्मसुखाचा अनुभव आला, तो ऋद्धीचा भोग घेत नाही. ३६४. अर्जुना, काय आश्चर्य आहे पहा, जेथे स्वर्गसुखाची खिजगणती नाही, तेथे बापड्या ऋद्धिसिद्धींचा काय पाड. ३६५.

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

ऐसा आत्मबोधें तोषला । जो परमानंदें पोखला । तोचि स्थिरप्रज्ञु भला । वोळख तूं ॥ ६६ ॥ तो अहंकारातें दंडुनी । सकळ कामु सांडोनी । विचरे विश्व होऊनि । विश्वाचि माजीं ॥ ६७ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

हे ब्रह्मस्थिति निःसीम । जे अनुभवितां निष्काम । पातले परब्रह्म । अनायासें ॥ ६८ ॥ जे चिद्रूपीं मिळतां । देहांतीची व्याकुळता । आड ठाकों न शके चित्ता । प्राज्ञा जया ॥ ६९ ॥ तेचि हे स्थिति । स्वमुखें श्रीपति । सांगत अर्जुनाप्रति । संजयो म्हणे ॥ ३७० ॥ ऐसें कृष्णवाक्य ऐकिलें । तेथ अर्जुनें मनीं म्हणितलें । आतां आमुचियाचि काजा आलें । उपपत्ती इया ॥ ७१ ॥ जें कर्मजात आघवें । एथ निराकारिलें देवें । तरी पारुषलें म्यां झुंजावें । म्हणूनियां ॥ ७२ ॥ ऐसा श्रीअच्युताचिया बोला । चित्तीं धनुर्धरु उवायिला । आतां प्रश्नु करील भला । आशंकोनियां ॥ ७३ ॥ तो प्रसंगु असे नागरु । जो सकळ धर्मासि आगरु । कीं विवेकामृतसागरु । प्रांतहीनु ॥ ७४ ॥ जो आपण सर्वज्ञनाथु । निरूपिता होईल श्रीअनंतु । ते ज्ञानदेवो सांगेल मातु । निवृत्तिदासु ॥ ३७५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
(श्लोक ७२, ओव्या ३७५)
॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

जो पुरुष सर्व इच्छांचा त्याग करून निरिच्छ, ममत्वरहित व अहंकाररहित होऊन संचार करतो, तो (च) शांतीला प्राप्त होतो. ७१.

असा जो आत्मज्ञानाने तुष्ट झालेला व परमानंदाने पुष्ट झालेला आहे, तोच खरा स्थिरबुद्धि आहे, असे तू जाण. ३६६. तो अहंकाराला घालवून सर्व कामना सोडून व (अनुभवाच्या अंगाने) जगद्रूप बनून जगात वावरतो. ३६७.

अर्जुना, ही ब्रह्मविषयक अवस्था आहे. ही प्राप्त झाल्यावर मोह होत नाही. अंतकाळी देखील या अवस्थेत स्थिर होऊन तो ब्रह्मानंदाप्रत पोहचतो. ७२.

ही ब्रह्मस्थिति अमर्याद आहे. जे निष्काम पुरुष हिचा अनुभव घेतात, ते अनायासे परब्रह्माला पोचतात. ३६८. कारण की चिद्रूपी (ज्ञानरूपी) मिळाल्यावर प्राण जाते वेळी होणारी व्याकुळता (चित्ताची तळमळ) ज्या ब्रह्मस्थितीमुळे ज्ञान्याच्या चित्तात लुडबुड करीत नाही, ३६९. तीच ही स्थिति, श्रीकृष्णाने स्वमुखाने अर्जुनास सांगितली असे संजय म्हणाला, ३७०. असे श्रीकृष्णाचे बोलणे ऐकून अर्जुनाने असे मनात म्हटले की. आता (देवाच्या) ह्या विचारसरणीने आमचेच (आयते) कार्य झाले. ३७१. कारण की, जेवढे कर्म म्हणून आहे, तेवढे सर्व देवाने निषेधिले (त्याज्य ठरविले) तर मग माझे युद्ध करणे आयतेच थांबले. ३७२. श्रीकृष्णाचे बोलणे ऐकून अर्जुन आपल्या चित्तात असा प्रसन्न झाला. यापुढे त्याच्या मनात शंका येऊन तो (श्रीकृष्णाला) चांगला प्रश्न करील. ३७३. तो प्रसंग मोठा बहारीचा आहे. (जणू काय तो) सर्व धर्माचे आगरच किंवा विचाररूपी अमृताचा अमर्याद सागरच आहे ! ३७४. सर्वज्ञान्यांचा शिरोमणि जो श्रीकृष्ण, तोच स्वतः जे निरूपण करील, ती हकीगत निवृत्तिनाथांचा शिष्य ज्ञानदेव सांगेल. ३७५.

